

શું મણિપુર
આપણું રહેશે?

વૈશ્વિક ધરોહર
'રામપ્પા' શિવ મંદિર

કચ્છી સંગીતકારોની
દયનીય સ્થિતિ

૧૪ ઓગસ્ટ, ૨૦૨૧

abhiyaanmagazine.com ₹ ૨૫-૦૦

અભિયાન

માણસ જાતનાં
તારણહાર વાનર,
ઉંદર અને સૂવર

પંડવાણી ફેમ તીજનબાઈની સંઘર્ષકથા હવે રૂપેરી પડદે

માતાનો માર અને લોકોના-અપમાન સહન કરીને નાનપણમાં
નાના પાસેથી પંડવાણી મહાભારત કથા સાંભળીને શીખેલાં અશિક્ષિત
તીજનબાઈના જીવન પરથી બનનારી ફિલ્મમાં નાનાનો રોલ અમિતાભ બચ્ચન
કરી રહ્યા છે અને તીજનબાઈની ભૂમિકા વિદ્યા બાલન ભજવશે.
'અભિયાન'ને તીજનબાઈએ વર્ણવી પોતાની સંઘર્ષ-ગાથા

VISIT...

LANZAROTE
Caliente.COM

Since : 1975

हर ऋतु में रंग लाए , **RAJANI AGARBATTI** Only books magazine

+91-98256 07989
www.ajanigroup.in

Shop Now On
[amazon](#)

[Flipkart](#)

Follow Us

Since 1929

પાંચતારા®

— અને —

ફાઈવંસ્ટાર®

ફરાળ વડે જ વ્રત ફળે

Only books magazine

સાબુદાણા કાર્બોહાઈડ્રેટ,
પોટેશિયમ અને શક્તિનો
વિપુલ સ્ત્રોત છે.

ખૂબ સરળતાથી પચે છે.

તેમાં કેલેરી
ઓછી હોવાથી હળવા
નાસ્તા તરીકે ઉપયોગી છે.

શરીરમાં ઠંડક આપે છે,
નાના બાળકો તથા
વૃદ્ધો માટે શક્તિવર્ધક છે.

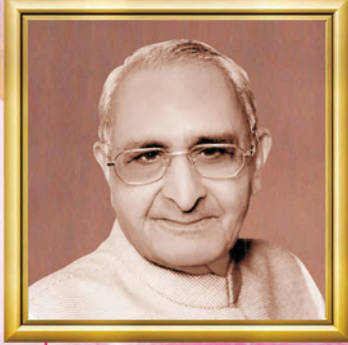
સાબુદાણા વડા

સાબુદાણામાંથી બનતી વાનગીઓ
ખીચડી, વડા, પેટીસ, ખીર, રાબ, વેફર, ચકરી
તથા અન્ય વાનગીઓ

અમારી અન્ય ફરાળી શ્રેણી ★ મોરૈયો ★ રાજગરાનો લોટ ★ શિંગોડાનો લોટ ★ સીંધવ પાવડર ★ મખાણા

THE GROUND REALITIES

બાળકને એવો પ્રેમ આપો જે તેને સુધારે

એક ગૃહસ્થે હમણા કહ્યું : ‘મારા દીકરાની કુંડળી જોઈને જ્યોતિષીએ કહ્યું કે આ છોકરો મોટો થઈને મા-બાપની સંપત્તિનો નાશ કરશે. હવે એ છોકરાના નામે મેં થોડી મિલકત ઊભી કરી છે. હવે મારે શું કરવું? મને ખૂબ ચિંતા થાય છે. છોકરાના ભવિષ્યનો વિચાર કરીએ છીએ અને અમે પતિ-પત્ની શાંતિથી જમી શકતાં નથી. આ છોકરાનું શું થશે? એ કઈ રીતે સુધરે?’

ગૃહસ્થે જે વાત કરી તે કિશોરાવસ્થાના વિચિત્ર વહેવારોની હતી. આ બધા વહેવારો વાંધાજનક હતા તેની ના નહીં, પણ બાળક કે કિશોરના આવા વિચિત્ર વર્તનને પણ પુખ્ત વયના વિવેકથી તોળવા જેવું નથી હોતું. બાળક મટીને કિશોર બની રહેલાં બાળકો ઘણા કિસ્સામાં આવી જ રીતે વર્તતાં હોય છે. મોટી ઉંમરે આ બધું યાદ કરીને સ્વીકારે પણ છે કે પોતે બાળક કે કિશોર તરીકે આવી ભૂલો કરેલી છે.

એક ગૃહસ્થે ફરિયાદ કરી : ‘મારો દીકરો ઘરમાંથી કાંઈક ચોરી કરે છે. અમને કશું કહેતો નથી. એ રોકડા રૂપિયાની ચોરી કોઈ કોઈ વાર કરે છે. નાની-નાની રકમ મિત્રો પાછળ ખર્ચે છે.’ પ્રથમ દ્રષ્ટિએ એમ જ લાગે છે કે તેની એક એબ છે - દોષ છે, પણ શિક્ષાનો કોઈ ચુકાદો ઉચ્ચારતાં પહેલાં આપણે એટલું સમજવાની જરૂર છે કે આપણો પુત્ર - બાળક કે કિશોર - પોતાના ઘરની ચીજો તમારી જેમ જ પોતાની ગણે છે. ફોજદારી કાયદાની ચોરીની વ્યાખ્યાથી તે કાં અજાણ છે અગર માને છે કે પોતે જે કરી રહ્યો છે તેને કાયદાની એ વાત લાગુ પડતી નથી. કેટલીક વાર તેમનું આ મમત્વ અને માલિકીભાવ તમને પૂછ્યા વગર કંઈ પણ રકમ લઈ લેવા પ્રેરે છે. હવે તમે આ બાળકને આ આદતમાંથી જરૂર મુક્ત કરી શકો, પણ તેને આ ટેવમાંથી મુક્ત કરવા માટેનો ઘલાજ વિવેકપૂર્વક વિચારવાની જરૂર છે. તમે એને કહો કે, ‘તે પૂછ્યા વગર આ રકમ કેમ લીધી? શું એ રકમ તારા બાપની (?) છે? એ રકમ તો મારા પરસેવાની કમાણીની છે. તને બે ટંક ભોજન આપીએ છીએ. સારા કપડાંલત્તા આપીએ છીએ. શાળાની ફી અને ચોપડા આપીએ છીએ અને હાથખર્ચો પણ! તેના બદલામાં તારે આપું કરવાનું?’

આ રીતે બાળકને પસાયો કે ‘આશ્રિત’ બનાવી દેવો તે ખોટું છે. આ પ્રકારના વારંવારના ઠપકાથી તે સુધરે તેવી શક્યતા તો જે હોય તે ખરી પણ સંભવ છે કે પુખ્ત વયે પહોંચ્યા પછી તે તમારી મિલકતમાં ભાગ માગે. આવી દલીલ સામે તમે કહી શકો કે શું તેને ઠપકો ના આપવો અને તેની ઉડાઉ વૃત્તિને ઉત્તેજન આપવું? તેની આવી વૃત્તિને ઉત્તેજન ન જ અપાય, પણ તેને શાંતિ અને ધીરજથી સમજાવી શકાય કે તેની ‘જરૂરિયાતો’ અંગે તે નિખાલસ બને અને યોગ્ય હશે તેમ જ શક્ય હશે તો તેની જોગવાઈ કરતાં મા-બાપ તરીકે અમને આનંદ થશે.

માબાપની એ ફરજ છે કે સંતાનને પોતાની સાચી સ્થિતિ અંગે વિશ્વાસમાં લે. કોઈ વાર બાળક કે કિશોર પોતાના સોબતીઓની હરીફાઈમાં કેટલીક હરકતો કરી બેસતો હોય છે. કોઈ પણ ગૃહસ્થ નિખાલસપણે પોતાની પરિસ્થિતિ વિશે સંતાનને વાકેફ કરે છે ત્યારે તે સંતાનને કુટુંબના સંપૂર્ણ સભ્યપદનું માન આપે છે. સંતાનો મોટા ભાગે આ વલણની કદર કરી શકતાં હોય છે. એક પિતા પાંચ રૂપિયાની કિંમતનું પાત કે ‘મસાલો’ દિવસમાં પાંચ વાર ખાય અને બાળકને આઈસક્રીમ અપાવવાની ના પાડે ત્યારે બાળકને ‘બેવડા ધોરણ’નો ખ્યાલ આવી જાય છે. તે દલીલ કરે કે ના કરે, પણ તેને આ ભેદભાવ ખટકે છે.

બીજું બાળકના સ્વમાન અને આત્મવિશ્વાસનો પિંડ બંધાતો હોય છે, એવા આ તબક્કે તે ઘેરતો પર પ્રભાવ પાડવા કે તેમની શાબાશી મેળવવા અણસમજથી ખોટાં પસાકમ કરી બેસે છે. આ ખોટું જ છે, પણ તે અંગે માબાપ પ્રેમથી-ધીરજથી બાળકને સમજાવે તે જ સાચો માર્ગ છે.

ચોરીને માખણ ખાતા બાળકને ચાલું ચિત્ર બાળમાનસની આપણી પ્રાચીન ઊંડી સૂઝનું સુંદર દ્રષ્ટાંત છે. ચીનના લોકનેતા માર્કોસે તુંગે બાળપણ કે કિશોરાવસ્થામાં ચોરી કરી હતી, પણ તે મોટો થઈને ક્રાંતિકાર અને લોકનાયક બન્યો. રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીની ચોરીની વાત તો જાણીતી જ છે. કોઈ કહી શકે કે બધાં બાળકો - કિશોરો મોટા થઈને કંઈ ‘મોટા માણસ’ બનતાં નથી. કોઈ કોઈ કિસ્સામાં તે ગુનાખોરીમાં અટવાઈ જાય તે સંભવિત છે, પણ આપણુ બાળક શું બનશે તેની આપણને કોઈને ખબર હોતી નથી. આપણે બાળકોને બીજું કાંઈ આપી શકીએ કે ના આપી શકીએ, પણ ભરપૂર પ્રેમ જરૂર આપી શકીએ. આમાં ધ્યાન એટલું જ રાખવું જોઈએ કે પ્રેમ તેને સુધારે-

બગાડે નહીં. નાના છોડને અપાતી પાણીની માત્રા જાણવી પડે

છે. પાણી વિના છોડ ઊગે-પાંગરે નહીં, પણ વધુ પડતું

પાણી તેના મૂળને કોહવી નાખે કે ઉખેડી નાખે.

બાળક પણ ઊછરતો છોડ છે. બાળકને ઉછેરવાનું

કામ કાચા પ્રાણ પકવવા જેવું અત્યંત નાજુક કામ છે.

મુપ્ત વડોદરા

(લેખકના પુસ્તકમાંથી)

ISO
22000
CERTIFIED
COMPANY

Since : 1975

કયૂં કી અચ્છી ચાય કી ખાત હૈ !

રાજાણી ચાય

Only books magazine

+91-98256 07989

www.rajanigroup.in

Shop Now On

Follow Us On

તમારા માટે, તમારી સાથે, સતત...

અભિયાન

૧૪ ઓગસ્ટ ૨૦૨૧

વર્ષ: ૩૭ અંક: ૦૮ સળંગ અંક: ૧૮૪૪

પથદર્શક: સ્વ. ભૂપત વડોદરિયા

તંત્રી : તરુણ દત્તાણી

(પીઆરબી એક્ટ હેઠળ સમાચાર સંપાદન માટે જવાબદાર)

કોપી એડિટર : હેતલ ભટ્ટ

મુંબઈ : લલિતા સુમન

અમદાવાદ : હેતલ રાવ

ભુજ : સુચિતા બોઘાણી કનર

કિઓટિવ ડાયરેક્ટર : મૌનક ચાવડા

રજિસ્ટર્ડ ઓફિસ : સમભાવ હાઉસ,
ચીફ જસ્ટિસ બંગલોની સામે, બોડકદેવ,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫

ફોન : ૨૬૮૭ ૩૮૧૪, ૨૬૮૭ ૩૮૧૬, ૨૬૮૭ ૩૮૧૭

ફેક્સ : ૨૬૮૭ ૩૮૨૨

મુંબઈ કાર્યાલય : સમભાવ મીડિયા લિમિટેડ,
૭૧૪, એ વિંગ, ક્રિસ્ટલ પ્લાઝા, ઈનફિનિટી મોલ સામે,
ન્યુ લીક રોડ, અંધેરી (વેસ્ટ) મુંબઈ-૪૦૦૦૫૩

વાચકોના પ્રતિભાવ :

abhiyaan@sambhaav.com

વેબસાઈટ :

www.abhiyaanmagazine.com

વાર્ષિક લવાજમ : દેશમાં રૂ. ૧૨૭૫/-
Foreign Subscription : Rs. 6375 (Air Mail)
અભિયાનનો દરેક અંક પોસ્ટમાં ઈસ્યુ તારીખ
પ્રમાણે મોકલવામાં આવે છે.

સંસ્કૃતિશન :

૦૭૯ ૨૬૮૭૩૮૧૪-૧૫-૧૬, ૦૨૨ ૨૮૬૭૮૭૬૯
circulation@sambhaav.com

Marketing

Mumbai : Ph. : 022-67995316

Ahmedabad : Ph : 079-2687 3914/16/17

Delhi : Ph : 011 - 2371 8171

marketing@sambhaav.com

મુદ્રક અને પ્રકાશક વિજય પરીખે
સમભાવ મીડિયા લિમિટેડ વતી હાઇસ્કેન પ્રા.લિ.,
હાઇસ્કેન એસ્ટેટ, સરખેજ-બાવળા હાઇવે, ચાંગોદર,
અમદાવાદ-૩૮૨ ૨૧૩, ખાતે છાપું અને અભિયાન હાઉસ,
૪ એ/બી, ગવર્નમેન્ટ ઇન્ડસ્ટ્રિયલ એસ્ટેટ, ચારકોપ,
કાંદિવલી (વેસ્ટ), મુંબઈ - ૬૭ ખાતેથી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

સમભાવ ગ્રુપ

અનુક્રમ

૨૦

પંડવાણી ફેમ તીજનબાઈની સંઘર્ષકથા હવે રૂપેરી પડે

તીજનબાઈ પંડવાણી કથા સંભળાવે છે. એક સમયે જે કથા સાંભળવી મહિલાઓ માટે વર્ણિત હતી, એ રૂઢિને તોડીને તીજનબાઈ પંડવાણી કથા શીખ્યાં અને આજે તેઓ કથાની રજૂઆત કરે છે. એક સ્ત્રીની હિંમત અને લગનનું આનાથી મોટું ઉદાહરણ તો બીજું કયું હોઈ શકે. તીજનબાઈના જીવન પર ફિલ્મ બનવા જઈ રહી છે, જેમાં અમિતાભ બચ્ચન તેમના નાનાની ભૂમિકા જ્યારે વિદ્યા બાલન તીજનબાઈની ભૂમિકામાં પ્રસ્તુત થશે.

૧૫ માણસજાતનાં તારણહાર વાનર ઉદર, સસલાં, સૂવર પણ ખરાં

૨૬ 'રામપ્પા' શિવ મંદિર યુનેસ્કો વિશ્વ ધરોહરની યાદીમાં...

૨૮ સંગીત સાધકોના આર્થિક સૂર બેસૂરા બન્યા

અગ્રેસર 'અભિયાન'

કચ્છના

ધોળાવીરાનો વિશ્વ વિરાસત યાને વર્લ્ડ હેરિટેજમાં સમાવેશ થયાની વાત 'અભિયાન' સાપ્તાહિકે લગભગ એક મહિના પહેલાં એ વિશેની વિસ્તૃત કવર સ્ટોરી દ્વારા કરી હતી. ત્યારે તેની સત્તાવાર જાહેરાત થઈ ન હતી, પરંતુ ગુજરાતના આ પુરાતાત્વિક રીતે મહત્વના સ્થળનો વર્લ્ડ હેરિટેજમાં સમાવેશ થઈ ચૂક્યો છે અને તેની જાહેરાતની માત્ર ઔપચારિકતા જ બાકી છે, એવા સંકેત મળ્યા પછી 'અભિયાન'ના કચ્છના પ્રતિનિધિએ એ વિષયની નોંધ મોકલી અને આ વિષયની મહત્તા સમજી તેને વિસ્તૃત રીતે પ્રસ્તુત કરવા વિચારાયું. 'અભિયાન'નો ૨૬ જૂનનો એ અંક અને તેનું કવરપેજ અને કવર સ્ટોરી પ્રશંસનીય બની રહ્યાં. 'અભિયાન'ના પ્રતિનિધિની સમયસૂચકતા અને દૂરંદેશિતાને દાદ આપવી રહી. આવા પ્રયાસ થકી જ 'અભિયાન' વાચકોનું પ્રિય અને શિરમોર સાપ્તાહિક બની રહ્યું છે.

નિયમિત કોલમ

૦૪ પંચામૃત

૩૮ વિગ્ના

૪૦ નવલિકા

Thank You. આભાર. ધન્યવાદ
આપણી દોસ્તીને ૩ વર્ષથી
તમારા દિલમાં **TOP** સ્થાન આપવા બદલ.

વધુ જાણકારી માટે કૉલ કરો:

Gujarat **99099 04833**

J&K **80829 11911**

Gujarat :

Bhavnagar - 93.1 FM | Jamnagar - 91.9 FM | Veraval - 93.5 FM | Porbandar - 93.5 FM
Junagadh - 91.9 FM | Mehsana - 92.7 FM | Godhra - 93.1 FM | Bharuch - 105.2 FM

Jammu & Kashmir and Ladakh :

Leh - 91.1 FM | Kargil - 91.1 FM | Poonch - 94.3 FM
Kathua - 91.1 FM | Baderwah - 94.3 FM

ચોકલેટ વિશ્વવ્યાપી કેમ થઈ..?

ચોકલેટ નાના-મોટા સૌને પ્રિય. દરેક સારા પ્રસંગોને મીઠા અને ચાદગાર બનાવે છે ચોકલેટ. આ વખતે ‘અભિયાન’ના અંકમાં ચોકલેટના ઇતિહાસ અંગે રસપ્રદ માહિતી વાંચવા મળી. સામાન્ય રીતે ચોકલેટ ચગળાવતા હોઈએ ત્યારે આવો બધો વિચાર ન આવે કે ચોકલેટની ઉત્પત્તિ કોણે કરી છે. આપણને તો બસ, ચોકલેટ જાઈને મોઢામાં પાણી આવે. જોકે, ચોકલેટને લઈને જે પણ ઇન્ટેરેસ્ટિંગ ફેક્ટ્સ આપવામાં આવ્યા છે તે જાણીને સાનંદાશ્ચર્ય થયું. ચોકલેટ મૂડ સુધારવાનું કામ તો કરે છે પણ સાથે કેટલીકવાર હેલ્થ સુધારવાનું કામ કરે છે. ચોકલેટ વિષય એવો છે જેના પર સામાન્ય રીતે લોકો ધ્યાન આપવાનું ટાળે છે. આખો અંક વાંચવાની મજા આવી. રસપ્રદ સ્ટોરીઓ છે.

કાનન પટેલ, નવસારી

પ્રતિભાવો મોકલવા એકદમ સરળ

આપના પ્રતિભાવો અમારા માટે ખૂબ જ મહત્વના છે. અભિયાનમાં શું ગમ્યું? શું ન ગમ્યું? આપનાં અન્ય સૂચનો પણ આવકાર્ય છે. આપના પ્રતિભાવ હવે તમે પત્ર ઉપરાંત ઈ-મેઇલ મોકલી શકો છો.

આ આઈડી ઉપર ઈ-મેઇલ કરો :

abhiyaan@sambhaav.com

પત્ર લખવા માટેનું સરનામું

‘આત્મીયતા’ અભિયાન, સમભાવ હાઉસ, ચીફ જસ્ટિસ બંગલોની સામે, બોડકદેવ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫

પીપલ્સ, પાવર, પ્રાઇવસી...

થોડા સમય પહેલાં આધાર કાર્ડના મુદ્દે રાઇટ ટુ પ્રાઇવસીનો મુદ્દો સારો એવો ગરમાયો હતો. ચર્ચિંગ ઘાટ વિભાગમાં પ્રાઇવસી શબ્દ વાંચ્યો તો તેની ચાદ આવી ગઈ. આખો આર્ટિકલ પ્રાઇવસીના મુદ્દા પર આધારિત છે અને પ્રાઇવસી મુદ્દો આજકાલથી નહીં, પણ વર્ષ ૧૮૯૦થી ચર્ચાતો આવ્યો છે, તે જાણવાનું રસપ્રદ રહ્યું. ચર્ચિંગ ઘાટ વિભાગમાં જુદા જુદા વિષયોમાં ઊંડાણપૂર્વકની માહિતી આપવામાં આવે છે તે વાંચવાની મજા આવે છે. એક રીતે જોવા જઈએ તો ‘અભિયાન’ના અંકો જુદા જુદા વિષયોને આવરીને દિનપ્રતિદિન સમૃદ્ધ થઈ રહ્યું છે અને વાચકોના જ્ઞાનને પણ સમૃદ્ધ બનાવી રહ્યું છે.

આકાશ દેસાઈ, સુરત

પ્રદેશ વિશેષ...

પ્રદેશ-વિશેષ અંતર્ગત પક્ષીજગત વિશે જે માહિતી આપવામાં આવી છે તે વાંચવાની મજા આવી. છાપામાં ઘણીવાર સમાચાર વાંચીએ કે ફ્લાયુ પક્ષી ફ્લાયુ દેશમાંથી આવ્યું છે ત્યારે સામાન્ય રીતે આશ્ચર્ય થાય કે લોકોને પક્ષી કયા દેશમાંથી આવ્યું છે એ કેવી રીતે ખબર પડતી હશે. જોકે, ‘અભિયાન’માં આ વખતે વાંચ્યું ત્યારે ખબર પડી કે પક્ષીઓના પગમાં માહિતી ધરાવતી ગોળાકાર રિંગ પહેરાવવામાં આવે છે, તેના પરથી તેમની ઓળખ છતી થાય છે. ખરેખર ખૂબ સરસ અને રસપ્રદ માહિતી આપવામાં આવી છે.

સુરેશ ગોકાણી, રાજકોટ

વિસ્મૃતિની ગતિમાં ગરક થઈ રહેલું કચ્છનું ચાંદીકામ...

હવે તો એવા દિવસો આવ્યા છે કે સોના અને ચાંદીના ભાવ વચ્ચે કોઈ ઝાઝો ફેર નથી રહ્યો. એવા સમયે કચ્છના વિખ્યાત ચાંદીકામ અને ચાંદીકામ કરનારા કસબીઓની જે વાત કરવામાં આવી છે તે હૃદયસ્પર્શી છે. સરકારે તેમની રોજગારી અંગે પણ વિચારવું જોઈએ. આમેય ચાંદી મોંઘું થવાને કારણે હવે લોકો ચાંદીની વસ્તુઓ ખરીદવાનું પસંદ નથી

કરતા અથવા જરૂર હોય તો જ વસાવે છે. તેથી આ ઉદ્યોગ સાથે જોડાયેલા કારીગરોને રાહત મળે અથવા કામ મળી રહે એ દિશામાં સરકારે વિચારવું જોઈએ.

માધુભાઈ સંજેટ, કચ્છ

મોટરકાર પર જાતિગત ઓળખનું પ્રદર્શન...

વિસ્મય અંતર્ગત આપવામાં આવેલી આ રિપોર્ટિંગ સ્ટોરી વાંચવાની મજા આવી ગઈ. જ્યારે વાહનો પર ખૂબીપૂર્વક કોઈ ચિત્રામણ કરવામાં આવ્યું હોય તો તે વાંચીને દિલ ખુશ થઈ જતું હોય છે. ઘણીવાર લોકો પોતાનું વાહન અન્યોથી અલગ તરીકે આવે અને તરત નજરે ચડે એ આશયથી પણ તેને ઓળખ આપવાનું કામ કરે છે. છતાંપણ જાતિગત ઓળખના પ્રદર્શન અંગે જે વિશ્લેષણ અને મનોવૈજ્ઞાનિક તથ્યો આપવામાં આવ્યાં છે તે વાંચવાની મજા આવી.

કૃષ્ણરાજસિંહ ઝાલા, બોટાદ

વોક ઓફ ફ્રેમની ભારતીય આવૃત્તિ...

અમેરિકાના હોલિવૂડમાં આવેલા વોક ઓફ ફ્રેમની જેમ ભારતના પંચગામીમાં પણ વોક ઓફ ફ્રેમ તૈયાર થઈ રહ્યું છે, તે જાણવું રસપ્રદ રહ્યું. પંચગામીમાં વધુ એક જોવાલાયક સ્થળ તૈયાર થશે.

આનંદીભદ્રેન ઓસવાલ, અમદાવાદ

ક્ષમસ્વ

‘અભિયાન’ના તા.

૭ ઓગસ્ટના અંકની કવર સ્ટોરીમાં પાના નં.૩૦ પર પ્રસિદ્ધ થયેલ ઉમેશ કામતની તસવીર ભૂલથી છપાઈ છે. તેઓ મરાઠી ફિલ્મો અને

રંગમંચના ખ્યાતનામ અભિનેતા છે. તેમને રાજ કુન્દ્રાના વ્યવસાય સાથે કે વ્યક્તિગત રીતે કોઈ નિસ્ખત નથી. રાજ કુન્દ્રાના સહયોગી ઉમેશ કામત અલગ વ્યક્તિ છે. ‘અભિયાન’ આ ક્ષતિ બદલ દિલગીરી વ્યક્ત કરે છે.

- તંત્રી

શું મણિપુર આપણું રહેશે?

મહાભારતનું છે અથવા ભારતનું પોતાનું છે
હરેક ભારતીય કહે મારું મણિપુર સોનાનું છે

મણિપુરના પાટનગર ઇમ્ફાલથી ૪૪ કિલોમીટર દૂર આવેલા નોંગપેક કાકચિંગ ગામમાં ૮ ઓગસ્ટ, ૧૯૮૪ના રોજ જન્મેલી મીરાંબાઈએ ટોક્યો ૨૦૨૦ ઓલિમ્પિકના પ્રથમ દિવસે ભારતને સિલ્વર મેડલ અપાવ્યો. ૨૦૧૭ની વર્લ્ડ વેઈટલિફ્ટિંગ ચેમ્પિયનશિપમાં ગોલ્ડ અપાવેલો. ૨૦૧૮માં ઈજાને કારણે સ્પર્ધાઓથી દૂર રહ્યાં. પન્નશ્રી 'ને રાજીવ ગાંધી ખેલ રત્ન એવોર્ડ મેળવનાર યુવાન પુત્રી મીરાંબાઈના આદર્શ મૂળ મણિપુરનાં ભારતીય વેઈટલિફ્ટર કુંજરાની દેવી રહ્યાં છે. ખબર ખુશીની છે, છતાં ઘણાના પેટમાં દર્દ ઊપડ્યું હતું. ભારતીય હોવા અંગે લોકો દુઃખી રહે એવું ઇચ્છતા તત્ત્વ મણિપુરમાં ભારત વિરોધી ટીકડી ફૂટે કે કોઈ મણિપુરી ભારતીયતા પર ખેદ જતાવતું નિવેદન કરે કે ચીન કે બાંગ્લાદેશને વહાલ યા વખાણ કરતું કશું બબડે તો એ સમાચારનું સરઘસ કાઢી દિવસો ગજાવશે. એમને તો મણિપુરમાં અંદરોઅંદર અથડામણ થાય 'ને મણિપુર ભારતથી દૂર થઈ ચીનનું પોતાનું થાય એમાં રસ. એમણે મણિપુરમાં વર્ષોથી ચાલતા નાના-મોટા આતંકવાદને ટેકો આપેલો છે.

જ્યારે આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ ત્રિરંગો લહેરાય ત્યારે દેશમાં રાષ્ટ્રપ્રેમની લહેર સાથે રાષ્ટ્રવાદનો પવન પણ વાય એમાં આશ્ચર્ય નથી, પરંતુ એવા સમયે અમુક પરિબળ નારાજ થાય છે. ભારતીયનો આત્મવિશ્વાસ વધે એ એમને ગમતું નથી. ફરિયાદ 'ને માગણીના રસિયા એવા એ કલમકારો 'ને એમના ચમચાઓ એવી કોઈ પણ વાતને ટેકો નહીં આપે જેમાં ભારતીયતાનો વિચાર જીવે કે પ્રબળ થાય. એમના મતે જીવન ખૂબ દુઃખી છે 'ને તેનું કારણ હિન્દુઓ 'ને ભારતીય સરકાર

છે. ત્રણસો પાંસઠ દિવસમાં આપણને મણિપુર એક વાર માંડ યાદ આવતું હશે. એનું કારણ આપણો માનસિક 'ને શૈક્ષણિક ઉછેર છે. વાંક કે ગુનો એકલો ડાબેરીઓનો છે એવું નથી. પૂર્વ ભારત શબ્દ બોલાય ત્યારે એ ભાગ પાકિસ્તાન, અરબ દેશો 'ને અમેરિકા કરતાંય આપણા કરતાં દૂર લાગે છે. કાશ્મીર સાથે આપણો સંબંધ કાપી કાશ્મીર આપણાથી દૂર કરવાની લાંબી ચાલ રમાઈ એ સૌને ખબર છે. પૂર્વનાં સાત રાજ્યોમાં 'ને તે સાથે મણિપુરમાં પણ દસકાઓ પહેલાંથી એવી બાજીઓ રમાઈ રહી છે.

મણિપુરમાં વંશીય કે જાતીય અથડામણનો ઇતિહાસ જૂનો છે. સ્વાભાવિક છે કે હિંસક અથડામણની ઘટનાઓ આઝાદી પછી વિશેષ બનવા લાગી 'ને વધવા માંડી. મણિપુરમાં એવી કોઈ સમસ્યા નથી જે મુઘલ 'ને અંગ્રેજો આવ્યા એ પહેલાંની હતી. યુનાઈટેડ નેશનલ

લિબરેશન ફ્રન્ટ નામના ચોપડા પર પહેલા નંબરે નોંધાયેલા હિંસક જૂથની સ્થાપના કોંગ્રેસની સરકાર હતી ત્યારે ૧૯૬૪માં થયેલી. ૨૦૦૧માં ૬૭ ટકા જેવી 'ને ૨૦૧૧માં ૭૭ ટકા જેવી સાક્ષરતા હતી એ મણિપુરમાં ૧૯૬૪માં અંગ્રેજી ભાષા જાણનાર ગણ્યા ગાંઠ્યા હશે છતાં અંગ્રેજી નામવાળી સંસ્થા મણિપુર પર ચઢી બેસવા ઊભી થઈ. કેમ? ત્યાંનાં લોકો દુઃખી હતાં એટલે? ના, ભારતથી આઝાદ થવા. પછી તો સમય જતાં અવનવા હેતુ દેખાડી ઘણી હિંસક સંસ્થાઓ બની. પૈસો 'ને દોરીસંચાર મુખ્યત્વે વિદેશનો હોય એટલે એ લોકો અંગ્રેજી નામ સિવાય બંદૂકો 'ને બોમ્બ પણ આધુનિક વાપરતા. તમને લાગે છે કે એ વર્ષોમાં પૂર્વ ભારતની સરહદ પર કોઈ કડક જાપતો હતો? બાંગ્લાદેશ, ચીન 'ને મ્યાનમાર વગેરે દેશોમાંથી કોને ખબર કેટલાંય ઘૂસી આવ્યા હશે.

૧૯૭૭માં પિપલ્સ રિવોલ્યુશનરી પાર્ટી ઓફ કાંગ્લેઈપાક 'ને ૧૯૭૮માં પિપલ્સ લિબરેશન આર્મી બન્યું જે સીધું ચીન સાથે જોડાયેલ હતું. કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી બની. આ સંસ્થાના લોકો શું કરતા હતા? ડાકુગીરી 'ને ગુંડાગીરી. બેન્ક લૂંટવાની 'ને પોલીસ સ્ટેશન પર હુમલા કરવાના. કોઈ પણ સરકારી ઓફિસ પર હુમલો કરી લૂંટફાટ 'ને રંજાડ મચાવવાનું કામ કરવાનું. આપણા કુટુંબના

ઘણા સભ્યો બાર ચોપડી ભણેલા છે, પણ કોઈને યાદ છે કે બાર વર્ષમાં કોઈના ભણવામાં એવું આવેલું કે મણિપુરમાં ચીન, બાંગ્લાદેશ, મ્યાનમાર વગેરે વિદેશીઓ 'ને દેશી સરકારની નકારાત્મકતાને કારણે મણિપુરમાં અંધાધૂંધી વ્યાપેલી છે? પ્લાન કાશ્મીરમાં હતો એવો સિમ્પલ હતો કે વર્ષો સુધી ભારતના બાકીના લોકોને જણાવવા જ નહીં દેવાનું કે મણિપુરમાં શું કારસ્તાન ચાલી રહ્યું છે 'ને પછી આકસ્મિક ભૂમરાડ ચાલુ કરવાની કે મણિપુરમાં લોકમત ભારત વિરોધમાં છે. એ સાથે ભારતને વળગી રહેવા માગનાર મણિપુરીઓનું નિકંદન કાઢવાનું.

૧૯૮૦થી ભારતની સરકારે ઓફિશિયલી મણિપુરને અશાંત વિસ્તાર જાહેર કરેલો. બેશક એમ કરવાથી ભારતના લશ્કરને કામ કરવામાં જરીક કાયદેસરની સરળતા પડતી એટલે ઘણાને એમાં વાંધો હતો. કાશ્મીરમાં આતંકવાદીઓએ સ્થાનિક 'ને મૂળ કાશ્મીરી એવા પંડિતોને પીડા આપીને મારી નાખ્યા, રાક્ષસી બળાત્કારો થયા 'ને એ સિવાય એમની સંપત્તિ પર કબજો જમાવ્યો, છતાં એ આતંકવાદીઓ લશ્કર 'ને પોલીસ સામે ફરિયાદો કરતાં રહ્યા કેમ કે દેશદ્રોહી તત્ત્વો તેમની સાથે હતા. આજે પાકિસ્તાન ચઢી બેઠું છે એ સિવાયનું કાશ્મીર આપણુ જ છે, પરંતુ જે માણસોએ પોતાનું 'ને પોતાના કાયમ માટે

ગુમાવી દીધા છે તેમને ગયેલું પાછું ના મળે. પન્નાવતીના ચારિત્ર્ય સામે ખિલજનો પક્ષ લેનારા એ અફઝલવાદીઓ મણિપુરના હિંસક દેશદ્રોહીઓ સાથે હતા 'ને છે. સતત હિંસા 'ને રાજકારણના આસુરી તાંડવથી પ્રસિત પ્રદેશમાં ચોવીસ કલાક સુરક્ષા કર્મી તરીકે કામ કરનાર પણ માણસો જ છે એ એમણે નથી જોવું, એમને તો બસ એ જ તકલીફ છે કે એ કર્મીઓ ભારત તરફથી કામ કરે છે.

ગુજરાતમાં બસોથી વધુ રજવાડાં ભારત કરતાં ઘણી રીતે સ્વતંત્ર હતાં. એક સમયે સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર હતાં. બધાં ભારત સાથે જોડાઈ ગયાં. એ બધાં રાજ્ય હાલ ભારતમાં છે એમ કહેવું પણ થોડું ભૂલ ભરેલું છે. ભારતનો ભાગ છે કે ભારત છે બસ. ૨૧ ઓક્ટોબર, ૧૯૪૮થી મણિપુર ભારતનો ભાગ બન્યું. એ પહેલાં સંસ્કૃતિ 'ને જીવવાની રીતની દ્રષ્ટિએ હજારો વર્ષથી ભારતીય જ હતું. સત્તા એવં સરકાર કોની એ મુદ્દે રાજકીય નકશા બને 'ને બદલાય એ વાત અલગ છે. ૧૯૭૨માં મણિપુર રાજ્ય બન્યું. પૂર્વનાં રાજ્યોમાં ખદબદતા આતંકવાદ ઉર્ફે અલગાવવાદનું સ્વરૂપ મણિપુરમાં ઘણા સમયથી બદલાયું છે. મણિપુરના ભારત વિરોધી હિંસક તત્ત્વ હવે લોકોની આંખમાંથી ઊતરી જાય એવા કામ ઓછા કરે છે. આમ પણ કાયદો 'ને વ્યવસ્થા પહેલાં જેવા બોદા નથી 'ને સોશિયલ મીડિયા પણ છે. પોલીસ સ્ટેશન કે બેંક પર જગજાહેર હુમલા ઓછા કરે છે 'ને જ્યાં વધુ પૈસો હોય ત્યાં 'ને જ્યાં પૈસાની અવરજવર હોય ત્યાં હપ્તા ઉઘરાવવા જેવા કામ હવે જોરમાં ચાલે છે.

ઝાબેરી ક્રાંતિની વાર્તા 'ને ફિલોસોફીથી અભિભૂત થયેલા બંધ મનના ઉદારમતવાદીઓ લોકોને નહીં જણાવે કે મણિપુરના હિંસાવાદીઓ બાળકોના અપહરણ કરી તેમને બાળ-સૈનિક બનાવે છે. ભગતસિંહ 'ને સુભાષબાબુને હિંસક ગણાવનાર ઝાબેરીઓએ ઘણા ધમપછાડા કર્યા, પરંતુ સેટેલાઈટ ટીવી 'ને ઈન્ટરનેટના આ જમાનામાં જુદાજુદા ફેલાવવું અઘરું છે 'ને એથી વિશેષ આઝાદી પછી જે નિરંતર જુદાજુદા ફેલાવેલું હતું એ સાચું સાબિત કરવું દુષ્કર છે. મણિપુરમાં ડ્રગ્સનો પ્રોબ્લેમ ઘણો ગંભીર છે તે માટે ભારતીય સંસ્કૃતિ 'ને ભારતીયતા જવાબદાર નથી. ડ્રગ્સના કારોબારમાં સ્પષ્ટ રીતે ચીન 'ને પાકિસ્તાન જેવા દુશ્મન દેશો 'ને દેશદ્રોહીઓ સંકળાયેલા છે. આઈઈડી બ્લાસ્ટ કરવા માટે

મણિપુરમાં વંશીય કે જાતીય અથડામણનો ઇતિહાસ જૂનો છે. સ્વાભાવિક છે કે હિંસક અથડામણની ઘટનાઓ આઝાદી પછી વિશેષ બનવા લાગી 'ને વધવા માંડી

પ્લાનિંગ 'ને ટ્રેનિંગ જોઈએ. કોણ આપે છે એમને એ બધું? કોણ 'ને શા માટે એવું માને કે મણિપુરમાં બ્લાસ્ટમાં લશ્કરના જવાન મરી જાય એ માફ કરવું જોઈએ? વળી, એ બધા ટેરરિસ્ટ 'ને તેમના ટેકેદાર એકથી વધુ રાજ્યમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે સક્રિય હોય છે.

ભૂતકાળની હિંસકતાના લાલઘૂમ આંકડાનો કોઠો જોઈ આપણને દુઃખ થાય, ગુસ્સો આવે 'ને હવે શું કરવું એ ગણતરીઓ માંડવાનું મન થાય. ખેર, હાલમાં ત્યાં ભાજપની સરકાર છે. મણિપુરી ભારતીયોને ખબર છે કે કડો સંઘર્ષ રહેશે, પણ વિશ્વાસ મૂકવો રહ્યો. મીરાંબાઈ સાથેના અભિનંદન 'ને આભાર માનતા વીડિયો કોલમાં મુખ્યમંત્રી જય ભારત માતા 'ને જય મણિપુર માતા બોલે એ આશાજનક વાત ના લાગે તો આખા ભારતના ભૂતકાળના આતંકવાદ 'ને ડોનગીરીના આંકડા ફરી જોઈ લેવા. જેને ભારતની સંસ્કૃતિ 'ને સરહદ ચીન, પાકિસ્તાન 'ને બાંગ્લાદેશ માટે રેડી મૂકવી હોય એમને ખાસી બળતરા થાય કે મીરાંબાઈના સ્વાગતમાં લોકો વંદે માતરમ્ ગજોલા 'ને મીરાંબાઈને ગમેલું. મીરાંબાઈએ પીએમની હાકલ સાંભળી લોકડાઉનમાં દીવો પણ પ્રજ્વલિત કરી એફબી પર ફોટો મૂકેલો. ભાજપ મણિપુરમાં સરકાર બનાવી શક્યું એ પહેલાં ઘણા સમયથી રાજ્યમાં કામ કરતું હશે એ સ્વાભાવિક છે. ઉગ્રવાદીઓ હથિયાર છોડી 'ને સમર્પણ કરે એ સારી વાત છે. છતાં એવું માનવા જેવું છે જ નહીં કે દુર્જન 'ને અસુર પ્રકારના માણસો મણિપુરમાં સક્રિય નથી.

એમસીપીએમ નામક નવા બનેલા સામ્યવાદી પક્ષે ૨૦૧૨ની મણિપુરની ચૂંટણીનો વિરોધ કરેલો. કેમ? માઓઈસ્ટ કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી ઓફ મણિપુરનું કહેવું છે કે ભારત દ્વારા મણિપુરમાં ચૂંટણીનું આયોજન થવું એ લોકોનું ધ્યાન મણિપુરની મુક્તિ માટેની સશસ્ત્ર લડતથી વિરુદ્ધ દિશામાં ખસેડવા બરાબર છે. કહેવું છે કાંઈ? કાશ્મીરમાં આ લોકો ચીન 'ને પાકિસ્તાન તરફી અબ્દુલ્લા વગેરેના ગરાસ સયવાય એટલે ચૂંટણી માગ્યા કરે 'ને મણિપુરમાં કહે અહીંની આતંકવાદી

મણિપુરનું રમણીય લોકટક સરોવર

ગતિવિધિઓને ક્રાંતિ તરીકે નોંધો 'ને એને માન આપો. મીરાંબાઈને બીજા નંબરે જેમને કારણે આવવું પડ્યું એ ચીનની ઝિહુઈએ ડોપિંગ એટલે કે ડ્રગ્સના કેસમાં પરીક્ષણ કરાવવું પડ્યું. સામ્યવાદી રશિયા તો આખેઆખું સરકાર દ્વારા ડોપિંગ ચલાવે છે. શઠ એવમ સ્માર્ટ ચીન વુહાન લેબના કેસમાં પણ નાગાઈ કરી છટકી ગયું. આવા દેશના ગુલામો ભારતમાં રહી ભારતને હેરાન કરે છે. એમસીપીએમ કહેતું રહ્યું કે મણિપુર વિધાનસભા બને તેનાથી લોકોનું ભલું ના થાય 'ને વિકાસ ના થાય. ૨૦૧૧ના ઓગસ્ટમાં તેની સ્થાપના થઈ. તોફાનો 'ને ગુના કરવા એ તેની પ્રવૃત્તિ.

ઈન્દિરા મેડમે કટોકટી નાખી એ પહેલાં ૧૯૭૨માં મુસ્લિમ પર્સનલ લો બોર્ડ બનાવેલું. મણિપુરમાં ૧૯૭૨ની ચૂંટણી પૂર્ણ થઈ 'ને કોંગ્રેસના ટેકાથી કોંગ્રેસમાંથી છૂટા પડેલાની પાર્ટીના મોહમદ આલિમુદ્દીન સીએમ બન્યા. મણિપુરમાં મુસ્લિમ? ત્રિપુરા 'ને અરુણાચલ જેવું સ્પષ્ટ સનાતની નામ મણિપુર આપને સમજાતું હશે. શેષનાગનો મણિ. મણિપુર ચક્રની રીતે વિચારી શકાય કે નહીં એ યોગમાં આગળ વધેલા નક્કી કરે. ઈશાનના ઉપરી દેવ શંકર. શિવનાં પાંચ સ્વરૂપમાંથી એક ઈશાન જેનો અર્થ વિષ્ણુ પણ થાય છે. મણિપુરમાં બાંગ્લાદેશ 'ને મ્યાનમાર વગેરે દેશથી આવેલા મુસ્લિમ સિવાય એવા મુસ્લિમો છે જેમના

બાપદાદા ઘણા મુસ્લિમ 'ને મોટા ભાગના ડાબેરીઓના પ્રિય એવા ઔરંગઝેબના દુશ્મનો હતા. જાવેદ અખ્તરના ગમતા શાહજહાં 'ને ભારતીય નારીવાદીઓમાં સહેજ પણ પ્રિય નથી એવી મુમતાઝ મહલના બીજા દીકરા શાહ સુજા એમની સેના 'ને અનુચરો સાથે ઔરંગઝેબના દાનવી પંજાથી ભાગતા-ભાગતા મણિપુર આવેલા 'ને રહેલા.

ઉદારમતવાદીઓ 'ને ડાબેરીઓ પ્રત્યક્ષ 'ને પરોક્ષ રીતે ખાલિસ્તાન 'ને પંજાબી આતંકવાદીઓને છાવરતા જ રહેલા. જો ભારતીય પાકિસ્તાનના વિરોધમાં બોલે તો એ લોકો કોમવાદ ગણશે. પંજાબમાં ગોળીબોમ્બનું રાજ પત્યું, પણ ડ્રગ્સનો કારોબાર અબજોનો ચાલી રહ્યો છે. હિન્દુ વિરોધીઓ એ વિષયમાં કેટલું બોલે છે? કાશ્મીર 'ને ખાલિસ્તાન અંગેનો આઝાદી પછીનો ઈતિહાસ માર્ગદર્શક પુરાવો છે. મણિપુરમાં કાર્યરત ડાઉન જેવા હિંસક જૂથો અંગે ધ્યાનમાં રાખવા જેવો. હિંસાને થોડો કે વધુ ટેકો આપનાર મણિપુરના 'ને આસપાસના રાજ્યના વ્યક્તિ, પક્ષ 'ને સંગઠન પર કડક નજર રાખવી પડે. પોલીસ 'ને લશ્કરે કડક હાથે જ કામ લેવું પડે. યાદ રહે પૂર્વોત્તરનાં સાત રાજ્યમાં સૌથી જટિલ મગજમારી મણિપુરમાં છે. યુનાઈટેડ નેશનલ લિબરેશન ફ્રન્ટ જેવા પ્રતિબંધિત હિંસક જૂથ સોશિયલ મીડિયા પર આજની તારીખે સક્રિય હોય એ ના ચાલે. જોકે સારો ભાગ બહુમતીમાં છે, યુએનએલએફના ફેસબુક આઈડીના ૧૫૪૩ ફોલોઅર્સ છે 'ને પેજના ૧૧૩૬૮ ફોલોઅર્સ છે. સામે ટ્રાન્સફોર્મ મણિપુર જેવા અહિંસક ફેસબુક ગ્રૂપની સભ્ય સંખ્યા ત્રણ લાખ સિત્તેર હજારની નજીક છે.

પોલો રમતનું ઉદ્ગમસ્થાન મણિપુર ખૂબ સુંદર છે. સરોવર, ગુફા, કિલ્લા, જંગલ, પર્વતો, ખીણ, ઘોઘ, મંદિર, સંગ્રહસ્થાન 'ને પૂરતાં સરસ માણસોથી આપણુ મણિપુર આપણુ ઘબકતું ભારત છે

ભારતીય વેઇટલિફ્ટર કુંજરાની દેવી

આધુનિક પોલો રમતનું ઉદ્દગમસ્થાન એવું મણિપુર ખૂબ સુંદર છે. સરોવર, ગુફા, કિલ્લા, જંગલ, પર્વતો, ખીણ, ધોધ, મંદિર, સંગ્રહસ્થાન 'ને પૂરતાં સરસ માણસોથી આપણુ મણિપુર આપણુ ધબકતું ભારત છે. સરિત સરક 'ને થાંગ-તા મણિપુરી માર્શલ આર્ટ છે. ભારતનાં બાળકો 'ને યુવાનોમાં મણિપુરનાં યુવાન 'ને યુવતી લોકપ્રિય થાય એવાં આકર્ષક વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે, પરંતુ આપણે 'ને મણિપુરીઓ એકમેકને મળીએ 'ને એકમેકમાં રસ લઈએ એવું થાય કેવી રીતે? સરકારે એ દિશામાં ઘણુ બધું કરવું જોઈએ. ઘણા નેપાળીઓ મણિપુરમાં વસી પડ્યા છે એમ રાજકોટમાં વસી પડ્યા છે, પણ મણિપુરીઓ પશ્ચિમના રાજ્યમાં ખાસ જોવા નથી મળતા એ આશ્ચર્યની વાત છે. મણિપુરી ખાવાનું આપણે માણી શકીએ 'ને સોશિયલ મીડિયા પર પોસ્ટ કરી શકીએ. ખાવાનો ધંધો કરનારા સમજે તો સારું. મણિપુરી રાસલીલા મણિપુર સંસ્કૃતિની નંબર વન કહેવાય એવી ચીજ છે. આપણે ગુજરાતીઓ પણ રાસગરબાના શોખીન, શું જોઈન્ટમાં એ માટેનો વર્કશોપ ના કરી શકાય? મેરી કોમને અહીં બોક્સિંગની વર્કશોપ કરવા બોલાવી શકાય.

મહાભારતના આદિપર્વની વાત છે. પાંડવોનો વનવાસ ચાલતો હોય છે. દ્રૌપદીનું યુધિષ્ઠિર સાથેના સહવાસનું વરસ ચાલતું હોય

છે ત્યારે અર્જુન ભૂલથી એ બંનેના એકાંત વિસ્તારમાં પ્રવેશી જાય છે એટલે અર્જુને નિયમ અનુસાર એકલા એક વર્ષની યાત્રા પર જવું પડે છે. એ દરમિયાન અર્જુન કલિંગ થઈને મણિપુર જે છે જેના રાજા ચિત્રવાહનની પુત્રી ચિત્રાંગદા સાથે લગ્ન કરે છે. એમનો દીકરો બભ્રુવાહન મહાપરાક્રમી હતો 'ને વર્ષો સુધી મણિપુરનો રાજા રહ્યો હતો. મૂળે મણિપુરીઓ પોતાને પાંડવ કે અર્જુનવંશી માને 'ને પોતાને કૃષ્ણના નજીકના ગણે. એમાં મૈત્રેયી જનજાતિ અર્જુનને જમાઈ ગણે, ચિત્રાંગદા એ જાતિની માનવામાં આવે છે. ત્યાંના લોકસાહિત્ય 'ને કલાકૃતિ પર મહાભારત 'ને કૃષ્ણની સ્પષ્ટ અસર વર્તાય છે. મણિપુરની એક લોકસભાની સીટ છે એ જિલ્લો નામથી વિષ્ણુપુર છે 'ને ત્યાં વિષ્ણુનું બહુ જૂનું મંદિર છે. પૂર્વની વૈષ્ણવ પદ્ધતિ થોડી અલગ 'ને વિશેષ છે. મણિપુરમાં જન્માષ્ટમી રંગેયંગે ઉજવાય છે. આપણા કથાકારો 'ને ભક્તો અર્જુનના એક સાસરે જાય તો બાજુમાં બીજું સાસરું છે. મણિપુરનો ઉરુખુલ જિલ્લો ઉલુપીનું રાજ્ય હતું એમ માનવામાં આવે છે. અર્જુન ત્યાંની તાંગખુલ જનજાતિના પણ જમાઈ.

ભારતના બંધારણમાં પૂર્વના અન્ય રાજ્યની જેમ મણિપુરને લઈને પણ અમુકતમુક વિશેષ જોગવાઈ છે. આજે મણિપુરમાં પહાડી લોકો 'ને મેદાની સામાન્ય લોકો વચ્ચે અંતર

પાડવાનું કારણ જૂની સરકારો 'ને એમની ભૂલો છે. દરેક સ્થળે 'ને કાયમ વિદેશી તાકતો ભારતીય મૂળનું નિકંદન કાઢવાનું કામ કરે છે. મણિપુરમાં એમણે વર્ષોથી સ્થાનિક લોકોને એવું સમજાવ્યા કર્યું છે કે એ લોકો હિન્દુ નહોતા 'ને હિન્દુ નથી. એમનો ધર્મ અલગ છે. મૈતેઈ મરૂપ. અહીં સ્વામિનારાયણ હોય એ પોતાને બિનહિન્દુ ગણે? મેલડી માતા, દશામા 'ને ગોગા મહારાજમાં માનનારા એમ કહે કે અમે હિન્દુ નથી? ડાબેરી 'ને ઉદારમતવાદીઓ અમુક સંકુચિત 'ને અધૂરા હિન્દુઓને વાપરીને ભારતીય મૂળને આવી રીતે છીણી કાઢે છે. ગુરુ ગ્રંથ સાહિબને ભગવાન તુલ્ય માનનાર શીખો જાણે છે કે એમાં 'ને એમના ગુરુઓના જીવનમાં હિન્દુ મહાત્મા 'ને માહાત્મ્યનો ઘણો ફાળો હતો, પણ કટ્ટરવાદી શીખ એવું શીખીને મોટો થયો કે શીખ 'ને હિન્દુ સાવ જુદા 'ને સામસામી.

મૈતેઈ મરૂપ પંથ પાછળ એવું જ રાજકારણ. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ એક્સ્ટ્રીમ રીતે એક્ટિવ છે. ભારત વિરોધી કામ કરવા સાથે એ લોકો અનૈતિકતાનો સહારો લેતા પણ લગીર અચકાતા નથી. આઝાદી વખતે મણિપુર 'ને અન્ય ઈશાની રાજ્યમાં કેટલા ખ્રિસ્તી હતા? આજે મણિપુરમાં ૪૧% ખ્રિસ્તી છે. મણિપુરના માણસોને એ વિદેશી તાકતો એવું શીખવાડે છે કે તમારી ભાષા અંગ્રેજી છે. બહુમતી હિન્દુ એમ કહેશે કે સંસ્કૃત અમારી ભાષા નથી, પણ વિદેશની ભાષાને પોતાની ભાષા કહેવડાવવાની? શરદીના વાઈરસ 'ને કોરોનાના વાઈરસમાં ભેદ છે. ચોરી, લૂંટ 'ને ખૂન જેવા ફોજદારી ગુના 'ને દેશદ્રોહ વચ્ચે ઘણુ અંતર છે. કહે છે કે આદિ કાળમાં શિવ 'ને પાર્વતીએ એકાંતમાં નૃત્ય કરવા મણિપુરનું સ્થાન પસંદ કરેલું. આજે શારદા પીઠ સાથેનો કાશ્મીરનો એક ભાગ પાકિસ્તાનમાં છે. ચીન તિબેટ પર કબજો જમાવીને બેસી ગયું. આવા વિદેશીઓનો ભરોસો કરવાનો? આપણે પાકિસ્તાનમાં આવેલી હિંગળાજ શક્તિપીઠ ભારતની થઈ જાય એમ ના કહીએ, પણ મણિપુર ભારતનું જ છે એટલે ભારતીય જ રહેશે એમ તો ત્રાડ પાડવી જ રહી.

બુઝારો

મીરાંબાઈ ચાનુના જીવન પર હિન્દી ફિલ્મ બને તો ક્યાં તો મીરાંબાઈ ચાનુને મુખ્ય અભિનેત્રી તરીકે લેવી જોઈએ ક્યાં તો મણિપુરની કોઈ અભિનેત્રી. ■

આપણે પાકિસ્તાનમાં આવેલી હિંગળાજ શક્તિપીઠ ભારતની થઈ જાય એમ ના કહીએ, પણ મણિપુર ભારતનું જ છે એટલે ભારતીય જ રહેશે એમ તો ત્રાડ પાડવી જ રહી

ધ આઉટસાઇડર: અસ્તિત્વ, સ્વાતંત્ર્ય અને વિદ્રોહ

વિશ્વ સ્તરે સાહિત્યમાં એક સમયે અસ્તિત્વવાદી ચળવળ વ્યાપક રીતે વિસ્તરી હતી. માણસનું પોતાનું હોવાપણુ, આ સંસારમાં તેનું સ્વતંત્ર સ્થાન અને ભૂમિકા જેવા કાયમથી પજવનારા પ્રશ્નો આસપાસ ફરતું અસ્તિત્વવાદી સાહિત્ય આજે જરાક જીર્ણ હોવા છતાં ઘણીવાર પ્રસ્તુત લાગે છે. આપણી ભાષાના દિગ્ગજ લેખક સુરેશ જોષી લખે છે : ‘હું’ પ્રત્યેક પળે નિર્માતો જાય છે. એનું નિર્માણ હું કરું છું. એનું નિર્માણ કરવાની અબાધિત સ્વતંત્રતા એ મારો જન્મજાત હક છે. એ સ્વતંત્રતા વાપરવાનાં જે કાંઈ પરિણામો આવે તેની જવાબદારી પણ મારી છે.

મનુષ્ય બચપણથી લઈને વર્ષોનાં વર્ષો સુધી મહેનત કરી, આ ધરા પર એને મળતી સ્વતંત્રતા ભોગવીને પોતાના અસ્તિત્વને ઓળખ આપવાના પ્રયાસમાં અવિરત રચ્યોપચ્યો રહે છે. કોઈ પોતાને સમાજના, તો કોઈ સૃષ્ટિ કે કુદરતના એક અંગ તરીકે મહત્વનું સમજીને પોતાની ક્રિયાઓ પાછળની સાર્થકતા તલાશે છે. આ શોધપ્રક્રિયા દરમિયાન મનુષ્યના પોતાના અને બીજાનાં મનમાં જે-તે મનુષ્યની ઘડાતી છબિ તેના હોવાપણાની વ્યાખ્યા બની રહે છે. ક્યારેક બને કે મનુષ્યને જાતે અથવા બીજાઓ દ્વારા બંધાયેલી આ છબિ તોડીને મુક્ત થવાનું મન થાય અને તે વિદ્રોહ પોકારે.

વિખ્યાત નોબેલ પારિતોષિક વિજેતા લેખક આલ્બેર કામૂ વિદ્રોહને માનવતાના આવશ્યક માર્ગોમાંનો એક ગણાવે છે. વિદ્રોહના મૂળમાં પોતાના કે અન્યોના મનુષ્ય તરીકેના અસ્તિત્વનું ગૌરવ જળવાય એ ભાવ મુખ્ય ગણી શકાય. સમાજના એક ઘટક તરીકે બની રહીને આપણુ સ્વતંત્ર હોવાપણુ ટકાવી રાખવું એ મોટો પડકાર છે. મનનાં પડદા ખોલતાં ઘણીવાર વિદ્રોહ પાછળ પોતાનું ધાર્યું થવું જોઈએ એ પ્રકારની જીદ અથવા અહંકાર પણ પ્રભાવી હોવાનું જણાય. મનુષ્ય જીવનનો મહત્તમ સમય આવી જ ખોટી જીદથી પ્રેરાઈને પોતાની ક્રિયાઓનું આયોજન કરવામાં ફાળવી દે છે. સામા પક્ષે કેટલીક વ્યક્તિઓ આ વિષયમાં સજાગ થાય ત્યારે આવો અભિગમ બનતા સુધી ટાળવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેઓ જે થાય છે એને અવશ્યંભાવી સમજીને એની સાથે કો-ઓપરેટ કરી જાણે છે. અલબત્ત, સાવ નિષ્ક્રિયવાદી કે શૂન્યવાદી થવાના સ્તરે જવાની વાત નથી થઈ રહી. કઈ બાબતોમાં પરિસ્થિતિ સામે બાખડવું અને કઈ બાબતોમાં પરિસ્થિતિને તાબે થવું એ વિવેકબુદ્ધિનો પ્રશ્ન. વિદ્રોહનું અસ્તિત્વ સમાજ અને સત્તાના હોવાથી જ છે. સંસારથી સાવ અલગ થઈને અરણ્ય કે દૂરની જગ્યાએ જઈને વસતા મનુષ્ય પાસે વિદ્રોહનું કોઈ કારણ નથી બચતું, કારણ કે ત્યારે તે વ્યક્તિગત રીતે સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા ભોગવે છે. પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓ અને અન્ય સજીવો તરફથી હિંસા કે ત્રાસને કારણે તે કુદરત કે ઈશ્વર સામે આંગળી ચીંધે તો એને વિદ્રોહમાં ન ખપાવી શકાય.

સંન્યાસી કે વૈરાગી અવસ્થામાં જીવતી વ્યક્તિનો વિરોધ આંતરિક સ્તરે સ્વની વૃત્તિઓ સામે હોય.

આલ્બેર કામૂની નોંધપાત્ર નવલકથા છે, ‘ધ સ્ટ્રેન્જર’ અથવા ‘ધ આઉટસાઇડર’. કામૂ આ નવલકથાને અસ્તિત્વવાદી નથી ગણાવતા, છતાં ઘણા લોકોએ આને એ દૃષ્ટિકોણથી વાંચી અને સમજી છે. આ એવા નાયકની વાત કરે છે, જે શીર્ષક પ્રમાણે આ વિશ્વમાં પોતાને ક્યાંકથી આવે ચડેલા અજાણ્યા જીવ તરીકે જુએ છે. એનો વિદ્રોહ દાર્શનિક સ્તરે છે. માતાના મૃત્યુ પછી કે પોતાના હાથે કોઈનું ખૂન થઈ ગયા પછી પણ નાયકની ભાવનાઓમાં કશા ચડાવઉતાર નથી આવતા, કારણ કે એ જીવન પાછળ કોઈ અર્થ નથી જોતો. જીવનને લગતી બાબતો પ્રત્યે તે અત્યંત ઉદાસીન છે. આ નવલકથા દ્વારા કામૂ અસ્તિત્વ સંબંધી પ્રશ્નો ચર્ચવાને બદલે ચુકાદો સંભળાવવામાં વધારે રસ દાખવતા હોવાનું જણાય છે. સમાજના નબળા વર્ગમાંથી આવતા કામૂનો અભાવ અને સંઘર્ષને કારણે જગત જોવાનો કટૂ થઈ ગયેલો નજરિયો આ કથા વડે સામે આવે છે. આ કામૂનો સાહિત્ય દ્વારા વિદ્રોહ કરવાનો તરીકો છે.

કામૂએ ‘ધ રિબલ’ નામક બીજું એક પુસ્તક લખેલું. માણસ વિદ્રોહ શા માટે કરે છે એના કારણો તપાસતું પુસ્તક અસ્તિત્વના પાયાના પ્રશ્નો પર મંથન કરે છે. કામૂ બળવા પાછળ, જીવન જીવવા લાયક છે અને માણસના અસ્તિત્વની કદર થવી જોઈએ એવી નૈતિક પ્રેરણાને જવાબદાર ગણે છે. વ્યક્તિ કે સમુદાય દ્વારા ઘણા એવા ફક્ત નામના જ

બળવા કરવામાં આવે છે, જેને આપણે કોઈ પણ ખચકાટ વગર ત્રાસવાદની કક્ષામાં મૂકી શકીએ. અગાઉ કહ્યું એમ ખોટી જીદ અને અહંકારથી પ્રેરિત હોય એને કે ઊંધા તર્ક બેસાડીને કરાતાં કૃત્યને વિદ્રોહ કહેવામાં જોખમ. એવું કાર્ય અરાજકતા સર્જે, જ્યારે વિદ્રોહનો હેતુ અંતે તો સામૂહિક સ્તરે શાંતિ સ્થાપિત કરવાનો હોવો જોઈએ.

ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ કે સામર્થ્ય નકારવું અને કુદરતે સર્જેલા સ્વતંત્ર સજીવ તરીકે જીવવું એક બહોળા પ્રમાણમાં આચરવામાં આવતો વિદ્રોહ છે. કામૂના ‘ધ સ્ટ્રેન્જર’નો નાયક પણ જીવનની અંતિમ ક્ષણોમાં ઈશ્વર અને મૃત્યુ પછીના જગત અંગેની વાતોથી અકળાઈ જાય છે. તે ઈચ્છે છે કે તેની મોત પર લોકો બદદુઆ આપતા ચીસો પાડે. તેના માટે કશાનો કશો જ અર્થ સરતો નથી. તેનો દૃષ્ટિકોણ એબ્સર્ડ છે. તેને સ્થાપિત સત્તા, વ્યવસ્થા અને સામાજિક રીતે માન્ય પરંપરાઓ સામે વિરોધ છે. તે નથી પોતાની માતાના મૃત્યુ પર દુઃખી થતો કે નથી તેને હત્યા કર્યાનો વસવસો.

જીવન અને જગત એબ્સર્ડ કે દુર્બોધ, અકળ, નિરાશાવાદી અને યાતનાઓથી ભરેલું હોવાની ફિલોસોફી આધારિત ફાન્ઝ કાફકાની ‘ધ ટ્રાયલ’ પણ એક રીતે કામૂની ‘ધ સ્ટ્રેન્જર’ સાથે સામ્ય ધરાવે છે. કામૂની નોવેલનો સૂર ઝીલતી હોય એમ, ‘ધ ટ્રાયલ’ એવા નાયકની વાત કરે છે જેના પર સત્તાધિશો ધરપકડ કરીને મુકદ્દમો ચલાવે છે અને એના અપરાધ વિશે એને કે વાચકને કશી જ માહિતી અપાતી નથી! કાફકા જાણે આ સંસારને જ રૂપક તરીકે દર્શાવીને જીવનની હાડમારીભરી પ્રક્રિયાઓને અજ્ઞાત સત્તાઓ વડે ચાલતો એક ખટલો ગણાવે છે. કામૂ અને કાફકા, બંનેના નાયકો પોતાને એવી વ્યવસ્થામાં બંધિત માને છે જ્યાં એમનું સ્વાતંત્ર્ય કચડાઈ રહ્યું છે.

વિદ્રોહ આ રીતે જે-તે વ્યવસ્થાતંત્ર, એમાં પોતાના અસ્તિત્વનું ગૌરવ અને પોતે માને છે એ હકારાત્મક કે નકારાત્મક આદર્શોની તરફદારીને સાંકળી લે છે. કામૂએ તેના પાત્ર માટે આ દૃષ્ટિકોણ મહાન ચિંતક ફ્રેડરિક નીચા

નોબેલ પારિતોષિક વિજેતા આલ્બેર કામૂ

પાસેથી લીધેલો છે. ફ્રેડરિક નીચાની ફિલોસોફીમાંથી નીતરતો અને કામૂના નાયકનો વિદ્રોહ આગળ જઈને સાહિત્ય અને સિનેમાના ઘણા યાદગાર પાત્રોમાં પણ વત્તેઓછે અંશે પરિવર્તિત થાય છે. ૧૯૮૬માં પ્રકાશિત, ચક્ર પલાનિકની મહત્ત્વની ‘ફાઈટ ક્લબ’ નવલકથા એના પર બનેલી ફિલ્મને કારણે વધારે જાણીતી થઈ હતી. બજારવાદને આજે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો એક સૌથી મોટો શત્રુ કહેવામાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી. વસ્તુઓનું અસ્તિત્વ માણસ માટે છે, નહીં કે માણસનું અસ્તિત્વ વસ્તુઓ માટે. બજારવાદ માણસનું અસ્તિત્વ વસ્તુઓ ખરીદીને ઉપભોગ કરનારા ગ્રાહકના સ્તરે ઘટાડી દે એ સ્વીકાર્ય નથી. આધુનિક અર્થતંત્ર માણસને પૈસા કમાઈને ખર્ચતું યંત્ર ના બનાવવું જોઈએ. માણસના અસ્તિત્વની ગરિમા જળવાઈ રહેવી જોઈએ અને તેના પર બજારશાહી ચલાવીને અમુક વસ્તુઓ કે સેવાઓના ગુલામ બનવાનું દબાણ ના થવું જોઈએ. વધારે પૈસા કમાતા માણસ, ખાસ તો પુરુષમાં વધારે પુરુષત્વ હોય એવી વ્યાપક રીતે સ્વીકારાઈ ગયેલી વાતને પણ રદિયો મળવો જોઈએ. ‘ફાઈટ ક્લબ’નો નાયક આવી બજારશાહી કે નાણાશાહીના પ્રતીક જેવી કોઈ ઇમારતને બ્લાસ્ટ કરીને જાણે એ જ આદિમયુગ પુનઃસ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે, જ્યારે માણસની ઓળખનો આધાર અને મહત્ત્વ જીવનની મૂળભૂત

હાડમારીઓ સામે લડીને અસ્તિત્વ ટકાવવા પર હતો.

અસ્તિત્વવાદના કેન્દ્રમાં સોરેન કિર્કગાર્ડના ચિંતનમાંથી પ્રેરણા લઈને જ્યાં પોલ સાર્ટ્રે ઘડેલો આ વિચાર છે : ‘એગ્ઝિસ્ટન્સ પ્રિસીડ એસન્સ.’ અર્થાત્ અસ્તિત્વ વધારે મહત્ત્વનું છે, નહીં કે ગુણ, ઓળખ અથવા મૂલ્ય. પરંપરાગત દર્શનશાસ્ત્ર કોઈ વસ્તુ કે મનુષ્યના અસ્તિત્વનું મૂલ્યાંકન એની ઓળખ અને ઉપયોગિતાના આધારે કરે છે. ખુરશીની ઉપયોગિતા બેસવામાં છે. એનું સર્જન એ માટે જ કરાયું છે. બેસવાની જરૂર છે એટલે ખુરશી તૈયાર થાય, નહીં કે ખુરશી તૈયાર થયા પછી એના ઉપયોગ વિશે વિચારાય. આ વાત માણસને લઈને કરીએ તો આજના સમયમાં હાસ્યાસ્પદ જ લાગે. આધુનિક યુગમાં અસ્તિત્વવાદી વિચારધારાએ આ વાત પલટાવી નાખી. મનુષ્ય અગાઉથી નિશ્ચિત કોઈ માળખા કે વિચારધારા પ્રમાણે નથી સર્જતો કે નથી વિકાસ પામતો. કોઈ ચોક્કસ કાર્ય કરવા માટે કે પરંપરાની ધરોહર સંભાળવાના હેતુથી મનુષ્યનો ઉછેર એને એક વપરાશ માટેની વસ્તુમાં બદલી નાખે એવો ડર ખરો. તેમ છતાં, મનુષ્ય જન્મે ત્યારથી પુખ્ત થાય ત્યાં સુધી એના ઉછેરની જવાબદારી પરિવાર અને આસપાસના પરિસરની રહે છે, એટલે તેના મનનું ઘણા પ્રકારે કંડિશનિંગ થાય છે અને તે અમુક નિશ્ચિત વિચારસરણીને પોતાની ઓળખનો આધાર બનાવી લે છે. રુડયાર્ડ કિપલિંગના અમર સર્જન, ‘જંગલ બુક’નો મોગલી મનુષ્ય હોવા છતાં વન્યપ્રાણીઓ વચ્ચે મોટો થયો છે. એથી તે મનુષ્ય કરતાં વન્યપ્રાણી વધારે છે. જો એ માણસોના વિશ્વમાં જશે તો પોતાને સ્ટ્રેન્જર કે આઉટસાઈડર સમજશે, કેમ કે તેનું અસ્તિત્વ માનવસમાજના અસ્તિત્વ સાથે મેળ નહીં ખાય. ટૂંકમાં, માણસે શું થવું છે અને પોતાના અસ્તિત્વને કઈ રીતે ઘાટ આપવો છે, એમાં તો એ ક્યારેય સોએ સો ટકા સ્વતંત્ર નહીં રહી શકે અને જીવનના કોઈ ને કોઈ તબક્કે એ પોતાને સ્થાપિત વ્યવસ્થાના ભાર તળે દબાતો જાણીને વિદ્રોહ કરતો રહેશે.

કોફી-સ્કિપ્ટ :

પરાધીન વિશ્વમાં ટકી રહેવાનો એક માત્ર ઉપાય છે કે આત્યંતિક રીતે સ્વતંત્ર થઈ જવું, જેથી તમારું અસ્તિત્વ જ પોતાનામાં એક વિદ્રોહનું સ્વરૂપ બની જાય. - આલ્બેર કામૂ ■

કામૂએ ‘ધ રિબલ’ નામક બીજું એક પુસ્તક લખેલું. માણસ વિદ્રોહ શા માટે કરે છે એના કારણો તપાસતું પુસ્તક અસ્તિત્વના પાયાના પ્રશ્નો પર મંથન કરે છે

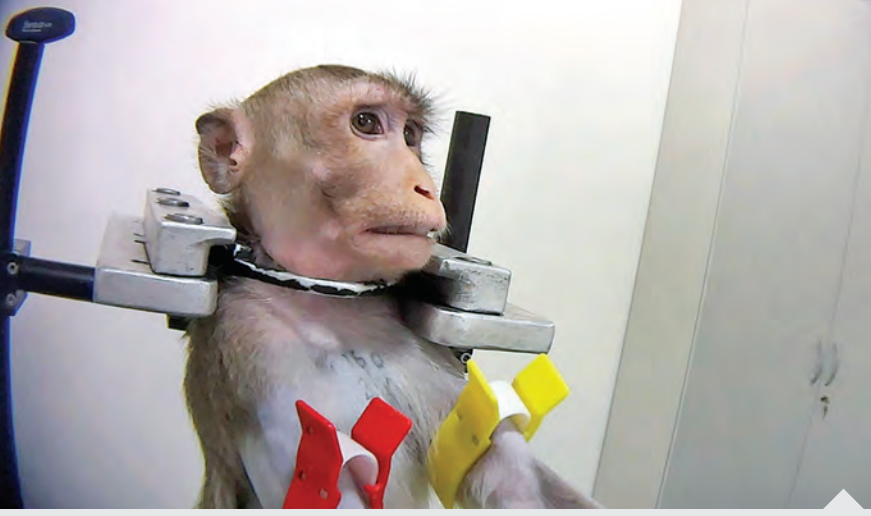
માણસજાતનાં તારણહાર વાનર ઉંદર, સસલાં, સૂવર પણ ખરાં

હમણા અમેરિકામાં એક કબૂતરની મૃત્યુ શતાબ્દી ઊજવવામાં આવી. ચેર એમી નામક આ કબૂતરે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ વખતે ખાઈમાં છૂપાઈને બેસી ગયેલા સેંકડો અમેરિકન સૈનિકોના જીવ બચાવ્યા હતા. વરસ ૧૯૧૮ના ઓક્ટોબર મહિનામાં ચેર એમીએ વિશ્વભરમાં ખ્યાતિ મેળવી હતી. ચેર એમીને પોતાને ગંભીર ઈજાઓ પહોંચી હતી, એક પગ ગુમાવ્યો હતો છતાં અમેરિકી બટાલિયને મોકલેલો સંદેશો તેના દૂરસુદૂરના કમાન્ડને પહોંચાડ્યો હતો અને અમેરિકાએ તત્કાળ કુમક મોકલાવી ઉત્તર ફ્રાન્સમાં ખાઈઓ (ટ્રેન્ચીઝ)માં છૂપાયેલી બટાલિયનને બચાવી લીધી હતી.

ઘરે પાછા ફરતાં કબૂતરો હોમિંગ પિજિયન તરીકે ઓળખાય છે. તેઓનું મરણ થાય અથવા કેદ પકડવામાં આવે કે પાંખ કપાઈ જાય તો જ તેઓ પાછા ફરતાં નથી. અન્યથા અવશ્ય પાછા ફરે. અંધારામાં કે પીંજરામાં પ્રવાસ કર્યો હોય તો પણ પોતાનું સેંકડો માઈલ દૂર આવેલું ઘર શોધી લેવાની કબૂતરોને કુદરતે આપેલી વિશેષ અને અદ્ભુત બક્ષિસ છે.

ચેર એમી ઈંગ્લેન્ડમાં ઊછરેલું કબૂતર હતું અને ત્યાર બાદ તેના પર અનેક પુસ્તકો લખાયાં; ફિલ્મો ઊતરી. ૧૯૧૮માં ચેર એમીનું મરણ થયું ત્યારે તેનું શરીર વોશિંગ્ટન ડીસી ખાતેની સ્મિથસોનિયન ઈન્સ્ટિટ્યૂટમાં સાચવી રાખવામાં આવ્યું છે.

આજકાલનાં યુદ્ધોમાં સાધનોની પ્રગતિને કારણે કબૂતરોનું એટલું મહત્ત્વ નથી રહ્યું, જેટલું હતું. છતાં તેની ઘણી બાબતોમાં મદદ લેવાય છે. ભારત પર જે વિદેશીઓ ચડાઈ કરતા હતા તેઓ કબૂતરોને સાથે લઈને આવતા. અહીં આપણે માત્ર કબૂતરોની વાત કરવાની નથી, પરંતુ માનવ જાતિ માટે હંમેશાં ઉપકારક, આશીર્વાદરૂપ બનેલી પશુ, પંખી, જીવ, જેતુઓની જમાતની વાત કરવી છે. અમુક બેક્ટેરિયાથી માંડીને ઉંદર, સસલાં, વાનર, કૂતરા, દેડકાં વગેરેના માનવજાત પર અવર્ણનીય ઉપકાર છે. ઘરનું રક્ષણ કરવામાં, ગુનેગારોને પકડવામાં, બાળકો અને વૃદ્ધો

વાનરોને પ્રયોગો દરમિયાન અસહ્ય યાતનાઓ સહન કરવાની ફરજ પડે છે

અને તમામના વફાદાર અને પરમ મિત્ર તરીકે શ્વાનનો જોટો ન જડે. રિચર્ડ ગેરની ‘હાચીકો’ નામક શ્વાન પરની એક ફિલ્મ, જેનું નામ જ ‘હાચીકો’ રખાયું હતું તે શ્વાનપ્રેમીઓએ અચૂક જોવા જેવી છે. આ બધાં પ્રાણીઓ, અમુક હિંસકને અપવાદરૂપ ગણીએ તો માણસજાતના ક્ષેમકુશળ માટે જ જાણે પેદા થયા છે, પણ માણસે બદલામાં તેઓને પીડા અને યાતનાઓ જ આપી છે. જેનું જિંદગીભર દૂધ પીધું તેને જ મારીને ખાઈ જાય. બળદો ન હોત તો ખેડૂતની શી દશા થઈ હોત? ભલે અમુક પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રાણીઓની સામેલગીરી એછી થતી ગઈ, પરંતુ નવા આયામો, નવા વિજ્ઞાને તેઓની અસહ્ય યાતનાને બરકરાર રાખી છે. આજે વિજ્ઞાનનાં સંશોધનો માટે પ્રાણીઓ પર એટલી હદે અત્યાચાર કરવામાં આવે છે કે જાણે તેઓનાં શરીર લાકડાંનાં હોય.

જે પ્રાણીઓ કે જીવના શરીરમાં હાડકાંનું પીંજર અથવા માળખું હોય તેને અંગ્રેજીમાં વર્ટિબ્રેટ કહે છે. એક અંદાજ પ્રમાણે દર વરસે માત્ર એકલા અમેરિકામાં જ વિજ્ઞાનનાં અને દવાનાં સંશોધનો, પ્રયોગો અને શિક્ષણ માટે જ અઢી કરોડથી વધુ અસ્થિખંડ અથવા કરોડરજજી ધરવતાં પશુ-પ્રાણીને મારી નાખવામાં આવે

છે. ચીન, રશિયા, યુરોપ, ભારત, કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા વગેરે પ્રદેશોને આવરી લેવામાં આવે તો દર વરસે અનેક કરોડો અને કદાચ અબજ પર એ ફિગર પહોંચતો હશે. કયા પ્રયોગો માટે કેટલા જીવોનો બલિ લેવાય છે તેના સ્પષ્ટ આંકડાઓ ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ અમેરિકાના ખેતીવાડી મંત્રાલય દ્વારા પ્રયોગોમાં જે સંખ્યામાં જીવોનો ભોગ લેવાય છે તેના કુલ આંકડાનો હિસાબ રખાય છે. કૂતરાં, બિલાડાં, વાનરો, સસલાં, મોટા ઘૂસ ઉંદરો, ગીની પિગ, કેટલાંક જંગલી પ્રાણીઓ અને ખેતીવાડીમાં ઊછરતાં પશુઓ જેવાં કે મરઘા, બતક, લામા, એમુ, બકરા વગેરે પર પણ પ્રયોગો થાય છે. ભારતમાં ગુજરાત અને રાજસ્થાન બે પ્રદેશો એવા છે જ્યાંની બહુમતી પ્રજા શાકાહારી છે. ગુજરાતની પ્રજા તો પોતે બીમારી, ત્રાસ સહન કરી લેશે, પરંતુ પ્રાણીઓને તકલીફ નહીં આપે. છતાં જાણતા અજાણતા જે દવાઓ ખાય છે, જે સૌંદર્ય પ્રસાધનો વાપરે છે તેમાંના મહદ્અંશે જીવ, પ્રાણીઓ પર અત્યાચારો ગુજારીને જ તૈયાર થયા હોય છે. ભારતમાં શાકાહારી પ્રોડક્ટ પર ગ્રીન ડોટ (લીલી બિંદી) અને માંસાહારી પ્રોડક્ટ પર લાલ બિંદી છાપવાનો કાનૂન છે, પણ તેનું બરાબર પાલન થતું નથી.

એલોપથીની દવાઓમાં કંઈક પ્રાણીજ વસ્તુ વપરાઈ હોય છે. કમ સે કમ વસ્તુ વાપરી ન હોય તો પણ પ્રાણીઓ પર તેના ત્રાસદાયક ટેસ્ટિંગ થયાં હોય છે. દવાઓની કોઈક પ્રોડક્ટ પર લાલ કે લીલી બિંદી હોય છે, પણ દરેક પ્રોડક્ટ પર હોતી નથી. આ મૂંઝવણભરી સ્થિતિ દૂર કરવા સરકારે સ્પષ્ટતા કરવી જોઈએ.

મેડિકલ રિસર્ચ માટે સૌથી વધુ વપરાતાં પ્રાણીઓમાં મોટાં ઘૂસ ઉંદરો (માઈસ) સાદા ઉંદરો (રેટ), પક્ષીઓ, સસલાં, ગીની પિગ, સૌથી નાના કદનાં ઉંદરો (હેમસ્ટર્સ), ડુક્કર, ઘેટાં જેવા ફાર્મ એનિમલ્સ, કૂતરાં, ચિમ્પાન્ઝી અને અન્ય વાનરો તેમ જ બિલાડાં આવે. અહીં તેઓનો અનુક્રમ તેઓની ઉપયોગમાં લેવાતી સંખ્યા પ્રમાણે આપ્યો છે. મતલબ કે સૌથી વધુ ઉપયોગ માઈસનો થાય છે, દેડકાં અને માછલાં પણ ખૂબ ઉપયોગમાં લેવાય છે, પણ તેના આંકડા મેળવવાનું મુશ્કેલ છે. લેબોરેટરીઓમાં ખાસ ઉપયોગમાં લેવા માટે રેટ અને માઈસને ખાસ ઉછેરવામાં આવે છે. તેઓના ફાર્મ ધરાવતી કંપનીઓ અને ખાનગી લોકો હોય છે જે સપ્લાયરનું કામ કરે છે. જે કુલ જીવોની સંખ્યા પ્રયોગો અને સંશોધનોમાં વપરાય છે તેમાંના ૮૫ થી ૯૦ ટકા માઈસ અને રેટ્સ (રોડેન્ટ્સ) હોય છે.

આ પ્રાણી અને જીવો માટે અમેરિકા અને અન્ય દેશોમાં એનિમલ વેલફેર એક્ટ હોય છે. તેમાં વખતોવખત સુધારા થતાં રહે છે, પણ આ કાયદાઓ મનને બહેલાવવા માટે આઈવોશ જેવા છે. આખરે તો એ પ્રાણીઓની માત્ર કતલ જ થતી નથી, તે જીવતાં હોય ત્યારે લાંબા ગાળાના બેરહેમ પ્રયોગોમાં તેઓને જોતરી રાખવામાં આવે છે. એવા એવા ઔષધોના પ્રયોગો તેમના પર થાય છે કે આપણને કલ્પનામાં પણ ન આવે. શરીરનો વિકાસ સાવ અટકાવી દે અથવા અત્યંત ઝડપી બનાવે તેવાં હોર્મોન્સ, જીવલેણ બીમારીઓના જંતુ તેઓને અપાય. તે બીમાર પડે, શરીરની પીડા ભોગવે. મહિનાઓ સધી. જો સ્વર્ગ નર્કની કલ્પના સાચી હશે તો તેઓ સ્વર્ગમાં જ જતાં હશે, કારણ કે માણસજાતને ઔષધ મળે, એનું જીવન સરળ બને તે માટે તેઓ યાતનાઓ વેઠીને ફના થઈ ગયાં હોય છે. જેમ કે એલડી ફિફ્ટી નામના રસાયણનો ડોઝ જીવલેણ બને તે માટે તેની કેટલી માત્રા હોવી જોઈએ? તે બાબતના પ્રયોગોમાં જ

જો સ્વર્ગ નર્કની કલ્પના સાચી હશે તો પ્રાણીઓ સ્વર્ગમાં જ જતાં હશે, કારણ કે માણસજાતને ઔષધ મળે, એનું જીવન સરળ બને તે માટે તેઓ યાતનાઓ વેઠીને ફના થઈ ગયાં હોય છે

અડધાથી વધુ રોડન્ટ્સ મરણ પામે છે. અમુક રોડન્ટ્સને અમુક પ્રયોગો પૂરા થાય પછી મારી નાખવામાં આવે છે. હમણા થોડાં વરસોથી પ્રયોગો બાદ બચી ગયેલા ચિમ્પાન્ઝીઓ માટે એક અભયારણ્ય તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે, ત્યાં તેઓને રખાય છે. માનવી પછી સૌથી વધુ બુદ્ધિ અને સંવેદના, મળતી શરીર રચના ચિમ્પાન્ઝીઓ ધરાવે છે.

દુનિયામાં અમુક સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે, જે ઈચ્છે છે કે પ્રાણીઓ માટે ખતરનાક અથવા હાનિકારક પ્રયોગો બંધ થવા જોઈએ. પ્રાણીઓને શારીરિક અને માનસિક હાનિ કમસે કમ પહોંચે તે માટેના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. જ્યારે ઉદ્યોગ પ્રયોગશાળામાં લવાય છે ત્યારે તેઓ ખરેખર ધ્રુજતા હોય છે. તેમાંય અમુક પ્રયોગો વારંવાર થાય ત્યારે અનુભવને કારણે તેઓ અસહ્ય ડર અને ટ્રોમા અનુભવે છે. અમુક સંસ્થાઓ છે જે એમના વસવાટની વ્યવસ્થા, સ્વચ્છતા વગેરેનું ધ્યાન લેવા પર જો દે છે. પ્રયોગોમાં પ્રાણીઓ અને જીવોનો ઉપયોગ ઘટાડવા માટે તેઓ લહે છે. પશ્ચિમમાં વિગન નામનો વર્ગ વધી રહ્યો છે જે માત્ર વનસ્પતિજન્ય આહાર આરોગે છે. દૂધ કે ડેરીનો ઉપયોગ કરતા નથી. તેમ જ પ્રાણીઓને ત્રાસ આપીને બનાવેલી કોઈ પણ ચીજનો ઉપયોગ કરતા નથી. ચામડાની ચીજ વસ્તુઓ જેવી કે શૂઝ, બેલ્ટ. વોલેટ વગેરે વાપરતાં નથી. તેઓની વાત સાચી છે. જો માણસ આવી ચીજોની ડિમાન્ડ ઓછી કરશે તો જ અત્યાચારો અને કતલ ઓછી થશે.

અમેરિકામાં ‘ધ હ્યુમન સોસાયટી ઓફ ધ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ’ (એચએસયુએસ) નામક એક એનજીઓ સંસ્થા પ્રાણીઓના કલ્યાણ બાબતે એક બોલકી સંસ્થા છે. વોશિંગ્ટન ડીસી ખાતે તેની વડી ઓફિસ છે. તેની સ્થાપના ૬૭ વરસ અગાઉ ૧૯૫૪માં થઈ હતી. વિજ્ઞાનીઓનો એક મોટો વર્ગ પણ આ પ્રકારના પ્રયોગોનો વિરોધ કરે છે. પ્રાણીઓની અમુક જાતો, જેવી કે ચિમ્પાન્ઝી, શ્વાન, વગેરેને લેબોરેટરીના પાંજરાઓમાં માનવીય અથવા રહેમદષ્ટિથી રાખી શકાય નહીં. આ પ્રાણીઓ ખાસ કરીને

અમેરિકન સૈન્યને મદદ કરનાર ચેટ એમી

ચિમ્પાન્ઝી વગેરે માનસિક બાબતમાં ઘણા વિકસિત હોય છે. તેઓ ભાવનાશીલ હોય છે. તેઓની એક સમાજવ્યવસ્થા વિકસેલી હોય છે. તેઓને લેબોરેટરીના પાંજરામાં પૂરી રખાય તો શારીરિક અને માનસિક બંને પીડાનો ભોગ બને છે. એક વિચિત્ર હકીકત એ છે કે જે ઘૂસ, ઉંદર, પક્ષીઓ જે લેબોરેટરીમાં વાપરવા માટેના ખાસ હેતુથી ઉછેરવામાં આવે છે તે જીવોને એનિમલ વેલફેર એક્ટમાં આવરી લેવાતાં નથી. તેઓને અલગ કાયદાઓમાં સમાવવામાં આવ્યાં છે. આજકાલ પ્રાણીઓ, પશુઓની, જીવોની અવેજમાં પ્રયોગોમાં કામ આવે એવી તરકીબો, વિકલ્પો વિકસાવવામાં આવ્યા છે. કોવિડ-૧૯ની રસીના ઉત્પાદન માટે દરિયાકાંઠે ખાડામાં રહીને સમૂહમાં જીવતાં હોર્સ શૂ કરચલાંની ખાસ જરૂર પડતી હતી. આ જીવોની સંખ્યા ખૂબ ઓછી છે તેથી ગયા વરસે એ ચિંતા હતી કે એ દરિયાઈ જીવોની ઉપલબ્ધતા રસીના નિર્માણ પર મોટી અસર પાડશે. તે જીવોમાંથી મળતાં ઘટકો એન્ટિબોડીઝની તાકાત વધારે છે, પરંતુ હવે વિજ્ઞાનીઓએ રસી નિર્માણની પ્રક્રિયામાં આરએનએને સાંકળી લીધા છે તેથી એ દ્રવ્યોની જરૂર પડતી નથી તેમ કહેવાય રહ્યું છે. આ વિશે વેક્સિન લેબોરેટરીઓ ખાસ સ્પષ્ટતા

કરતી નથી. જગતભરમાં લેબોરેટરીઓ અને પ્રયોગો અનેક ગણા વધ્યા છે તેથી ઓવરઓલ અત્યાચાર ખૂબ વધ્યો છે. સજાગ અને ભાવનાશીલ લોકો તેનો સખત વિરોધ પણ કરી રહ્યાં છે, પરંતુ ચીન જેવો ઘાતકી અને માથાભારે દેશ છે ત્યાં સુધી પ્રાણીઓનાં નસીબમાં ઘોર યાતનાઓ જ લખાયેલી રહેશે. જર્મની એક વિજ્ઞાન પર ચાલતો મહત્વનો દેશ. ત્યાં પ્રાણીઓના અધિકારોની ખેવના સાથે ‘સોકો ટીઅરશુલ્સ’ નામનું ખાનગી એનજીઓ સંગઠન કામ કરે છે. જર્મનીમાં મેક્સ પ્લાન્ક નામની વિજ્ઞાન જગતની મહત્વની સંસ્થામાં મગજના એક વિજ્ઞાની (ન્યુરોસાયન્ટિસ્ટ) નિકોસ લોગોથેટિસ એક પ્રયોગશાળા ચલાવતા હતા. ‘સોકો’ દ્વારા એક ખાનગી માણસને આ લેબોરેટરીની હિલચાલો અને પ્રવૃત્તિઓ પર નજર રાખવાનું કામ સોંપાયું હતું. એ વ્યક્તિએ કોઈને ખબર ન પડે તેમ છ મહિનામાં લેબોરેટરીના કામકાજની સોએક કલાકની વીડિયો ફિલ્મો શૂટ કરી લીધી. તેમાંની કેટલીક પાછળથી જર્મન ટીવી ચેનલો પર પ્રદર્શિત કરાઈ હતી. એ વીડિયોમાં લોકોએ જોયું કે કેટલાક વાનરોની ખોપડીઓમાં કાણાઓ પાડીને તેમાં ધાતુના પ્લગ ખોસવામાં આવ્યા હતા. તેના વડે લેબોરેટરીના સંશોધક વિજ્ઞાનીઓ વાનરોના મગજની અંદરની પ્રક્રિયાઓ ટીવી સ્ક્રીન પર જોઈને તેનો અભ્યાસ કરતા હતા. કેટલાક વાનરોના મગજમાં લોહી પહોંચાડતી નલિકાઓને નુકસાન પહોંચ્યું હતું. તેથી તેઓ વોમિટ કરતા નજરે પડે છે. તેઓનાં મગજમાં ઈલેક્ટ્રોડ્સ ઘૂસાડવામાં આવ્યા ત્યારે એ નલિકાઓને નુકસાન પહોંચ્યું હતું.

આવી નિર્દય સ્થિતિ દર્શાવતા વીડિયો પ્રગટ થયા તેની જર્મનીમાં વ્યાપક અસર પડી. લગભગ હજારેક માણસો નિકોસ લોગોથેટિસની લેબોરેટરી સમક્ષ પ્રદર્શન અને દેખાવો માટે આવી ગયા. જર્મનીમાં આટલા લોકો એકઠા થાય તે મોટો સમૂહ ગણાય. તેઓએ વાનરો સાથેના પ્રયોગો બંધ કરવાની માગણી કરી. નિકોસને રાક્ષસ અને ખૂની તરીકે સંબોધવામાં આવ્યો. નિકોસને અને એનાં કુટુંબને મારી નાખવાની ધમકીઓ મળવા લાગી. જર્મનીના પ્રાણી કલ્યાણ કાયદાઓનો ભંગ કરવાનો એના પર આરોપ મૂકાયો, જે પાછળથી રદ કરવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ ડરી ગયેલા નિકોસે ૨૦૨૦માં, અર્થાત્ ગયા

કોવિડ-૧૯ની રસીના ઉત્પાદન માટે દરિયાકાંઠે ખાડામાં રહીને સમૂહમાં જીવતાં હોર્સ શૂ કરચલાંની ખાસ જરૂર પડતી હતી. આ જીવોની સંખ્યા ખૂબ ઓછી છે

વાનર બાદ સંશોધનો માટે સૌથી વધુ ઉપયોગમાં લેવાતું પ્રાણી છે ઉંદર

વરસે જાહેરાત કરી કે એ પોતાની લેબોરેટરી જર્મનીથી ખસેડીને ચીન લઈ જશે. નિકોસ ચીનના શાંઘાઈમાં નવી લેબોરેટરી બાંધી રહ્યો છે. એ ત્યાં ન્યુરોસાયન્સ ઈન્સ્ટિટ્યૂટના જાણીતા મગજ સંશોધક મુ મિંગ યુ સાથે કામ કરશે. વરસ ૨૦૧૮માં જગતમાં પ્રથમ વખત એક વાનરને, જિનેટિકલી મોડીફાઈડ અર્થાત્ તેના જિન્સમાં ફેરફાર કર્યા બાદ કલોનિંગ કરીને જન્મ અપાયો હતો. આ કિસ્સો ત્યારે ખૂબ ગાજ્યો હતો. તે વિવાદિત સંશોધનમાં જે ટીમ સંકળાયેલી હતી તેમાંના એક મુ મિંગ યુ હતા.

વાનરો પરનાં સંશોધનો ખાસ કરીને મકાક જાતિના વાનરો પર વધુ થાય છે. ભારતમાં આ વાનરો વ્યાપકપણે જોવા મળે છે. અમેરિકા અને યુરોપમાં વાનરો પરના પ્રયોગો બાબતે લોકોમાં ચીડ અને ગુસ્સો વધી રહ્યાં છે. ત્યાં સુધી કે યુરોપીય સંઘ અર્થાત્ ઈયુએ જાહેર કરવું પડ્યું છે કે પ્રયોગોમાં વાનરોનો ઉપયોગ કરવા બાબતેના નિયમોની યુરોપિયન યુનિયન દર પાંચ વરસે સમીક્ષા કરશે અને તે અનુસાર કાયદામાં ફેરફારો કરશે. ભવિષ્યમાં તમામ પ્રાણીઓ, જીવો પરના અખતરા બંધ કરાવવાનો યુનિયનનો ઉદ્દેશ્ય છે. અમેરિકા પણ પોતાના કાનૂનોમાં

જરૂરી ફેરફાર કરવા માગે છે. અમેરિકામાં બાયોમેડિકલ સંશોધનોમાં સૌથી મોટી પ્રવૃત્તિઓ નેશનલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ હેલ્થ દ્વારા થાય છે, જે અમેરિકાના આરોગ્ય વિભાગ અંતર્ગત આવે છે. અમેરિકી સરકાર ‘હ્યુમેન એન્ડ એક્ઝિસ્ટિંગ ઓલ્ટરનેટિવ્સ ઈન રિસર્ચ એન્ડ ટેસ્ટિંગ સાયન્સીઝ એક્ટ’માં ફેરફારો કરી રહ્યું છે. પ્રાણીઓ પરનાં આ પ્રકારનાં સંશોધનો નવાં નથી. જગતભરમાં તે સામાન્ય બની ગયાં છે, પરંતુ ચીન અને જાપાનને બાદ કરતાં અન્યત્ર આ પ્રયોગો મુખ્યત્વે ઉંદરો પર થાય છે. જોકે ઉંદર એક બુદ્ધિશાળી અને સંવેદનશીલ જીવ છે, પરંતુ વાનર તેનાથી વધુ બુદ્ધિશાળી અને માનવીને મળતું પ્રાણી છે. છતાં અમેરિકા-યુરોપની કોઈ લેબોરેટરીઓમાં વાનરોની સુધારેલી જિનેટિકલ લાઈન અથવા વંશ નથી, પરંતુ ચીન-જાપાનની અનેક લેબોરેટરીઓ વાનરોની સુધારેલી આવૃત્તિઓ ધરાવે છે. નવી આવૃત્તિના વાનરો નવી આવૃત્તિના ઉંદરોની સરખામણીમાં માનવ સ્વભાવ, શરીર અને મગજની બાબતમાં વધુ મળતા આવે છે. તેથી માનવીના મગજનો અને મગજની બીમારીઓ, ઔષધો વગેરેનો અભ્યાસ કરવા માટે વાનરો વધુ મદદરૂપ નીવડે છે.

જર્મનીમાં કામ કરતા એક ન્યુરોસાયન્ટિસ્ટ કહે છે કે, લેબોરેટરીમાંના પ્રત્યેક બે હજાર જીવ દીઠ એક વાનર હોય છે, પરંતુ વાનરનો ઉપયોગ સૌથી મોટી કોન્ટ્રોવર્સી અથવા વિવાદ ખડો કરે છે. છતાં ન્યુરોસાયન્સના અભ્યાસ અને સંશોધનો માટે વાનર જ સૌથી ઉપયોગી નીવડે છે, કારણ કે માનવી પછી બીજા ક્રમની બુદ્ધિ અને જીવનવૃત્તિ વાનર જ ધરાવે છે. વિજ્ઞાન માટે ત્રણ ચીજો ખૂબ જટિલ છે. એક તો અવકાશ અથવા બ્રહ્માંડ, બીજું મગજ અને ત્રીજું પાતાળ. મગજની રચના એટલી જટિલ છે કે માનવીનું મગજ તેને સમજી કે પામી શકતું નથી. સ્ત્રાણી આ મોટી કરામત છે. જો તેની કામ કરવાની રીત સમજવી હોય તો કોઈ જીવંત પ્રાણીના મગજનો અભ્યાસ કરવો પડે. જો કોઈ મૃત વ્યક્તિ કે પ્રાણીના મગજનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો ખૂબ થોડી વિગતો જાણવા મળે છે. એ ચાલતું હોય ત્યારે જ જાણી શકાય કે કેવી રીતે ચાલે છે, કામ કરે છે? આવાં સંશોધનોમાં સહયોગ આપવાની ઈચ્છાથી કેટલાક માનવીઓ પણ પોતાના મગજમાં ઈલેક્ટ્રોડ્સ ફીટ કરવાની તૈયારી સાથે સ્વયંસેવક બનવા આગળ આવતા હોય છે. આ એક સારો અને વધુ તાર્કિક પ્રયોગ એટલા માટે છે કે માણસ પોતાને શું ફીલ થઈ રહ્યું છે તે બોલીને જણાવી શકે. પોતાને થતી યાતના, પીડા વર્ણવી શકે, જેથી ઉપચાર થાય. અમુક વિજ્ઞાનીઓ આગ્રહ રાખે છે કે શુદ્ધ વિજ્ઞાનના હેતુથી સંશોધનો થવા જોઈએ. પ્રાણીઓનો ઉપયોગ કરીને અન્ય લક્ષ્યાંકો સિદ્ધ કરવા પ્રયોગો ન થવા જોઈએ. જેમ કે શરીર વિજ્ઞાની વિટ્ટોરિયો એસ્પામરે ૧૯૩૦ના દશકમાં ખૂબ મહત્વનાં સંશોધનો કર્યા હતા અને તે શુદ્ધ વિજ્ઞાનને આધાર બનાવીને. સસલાં અને દેડકાંના આંતરડાંઓમાંથી મળતા ઘટકો વિષે જાણકારી મેળવવા માટે એ ઉત્સુક હતા. તેનો અભ્યાસ કરવાથી એમણે સેરેટોનિન નામક ઘટક શોધી કાઢ્યું હતું. મગજના સ્વાસ્થ્ય અને સમતુલા માટે મગજમાં સેરેટોનિન હોવું ખૂબ જરૂરી છે. તેના થકી ઊંઘ આવે છે અને વૈચારિક પ્રક્રિયા બરાબર ચાલે છે. તેની ગેરહાજરી અથવા ઓછી હાજરીને કારણે માનવી અનિદ્રા અને અન્ય માનસિક બીમારીનો ભોગ બને છે, પરંતુ ૧૯૩૦ના દશકને ૮૦ કરતાં વધુ વરસ વિતી ગયાં. ત્યારે પ્રાણીઓનાં કલ્યાણ બાબતે જગત આટલું જાગૃત ન હતું. તેથી ડોક્ટર વિટ્ટોરિયોએ પ્રયોગો કર્યા તે દયાહીન

વાનરો પરનાં સંશોધનો ખાસ કરીને મકાક જાતિના વાનરો પર વધુ થાય છે. અમેરિકા અને યુરોપમાં વાનરો પરના પ્રયોગો બાબતે લોકોમાં ચીડ અને ગુસ્સો વધી રહ્યાં છે

હતા કે દયાળુ હતા તે આજે કહી શકાય નહીં. આજે લક્ષ્યાંકો વગર સંશોધનો થઈ શકે નહીં. જેમ કે ડોક્ટર વિટ્ટોરિયો વિષે કહેવાય છે કે એમણે ડિપ્રેશન કે અન્ય બીમારીની સારવાર શોધવાના ઉદ્દેશ્યો સાથે એ પ્રયોગો કર્યા ન હતાં, પણ પ્રયોગો તો થયા જ હતા. જોકે એમણે સેરેટોનિન વિષે જે શોધ કરી તેનાથી લાખો લોકોનાં જીવન બચ્યાં છે.

આજે વાનર અને વાનરના જીવતા મગજ વગર અમુક તબીબી શોધ સંભવી શકી ન હોત. વાનરો અને નરોના મગજમાં ખૂબ મોટી સામ્યતા છે. તેથી આ પ્રકારનાં અંગો અને ઉપચાર વિકસાવવાનું ખૂબ સુગમ પડ્યું હતું અને પડે છે, પણ તે માટે ક્યારેક વાનરોનો બલિ લેવાય છે. એ જીવી જાય તો માનસિક રીતે અસ્વસ્થ અને લકવા તેમ જ બીજી બીમારીઓનો ભોગ બની શકે છે.

ચીનાઓ દુનિયાના તમામ જીવો નિર્દયપણે આરોગવા માટે જાણીતાં છે. આજે જગતમાં મગજને લગતા વિજ્ઞાન (ન્યુરોસાયન્સ) નાં સંશોધનો માટે ચીન દુનિયાનું મહત્વનું કેન્દ્ર બની રહ્યું છે. કહે છે કે માનવીના મૃત્યુ માટે સૌથી મોટું કારણ હૃદયરોગ છે અને ત્યાર બાદ માનસિક બીમારીઓનો બીજો ક્રમ આવે છે. લોકો વધુ આયુષ્ય ભોગવી રહ્યા છે અને ખાનપાનની અશુદ્ધતા, ભેળસેળ, નવા જમાનાની દવાઓ વગેરે કારણોસર લોકો અલઝાઈમર, ડિમન્શિયા, પાર્કિન્સન ડિસીઝ વગેરેનો વધુ ભોગ બની રહ્યા છે. હમણા પશ્ચિમના જગતમાં અલઝાઈમર દૂર કરવાનો દાવો કરતી દવા બજારમાં મુકાઈ તેના કારણે હોબાળો મચ્યો હતો. એવા દાવાઓ થયા કે આ દવાથી બીમારી મટતી નથી, નવી તકલીફો શરૂ થાય છે. ઘણા દેશોએ તેને માન્યતા આપી નથી. અમુકે પાછી ખેંચી લીધી. અલઝાઈમરની કોઈ અસરકારક દવા નથી. જ્યોર્જ ફર્નાન્ડિઝ અને વાજપેયી તેનો બૂરી રીતે શિકાર બન્યા હતા. આ બીમારીમાં વ્યક્તિ પોતે કોણ છે, ત્યાંથી માંડીને સઘળું ભૂલી જાય છે. હવે એવી આશા રખાય છે કે નવી ટેક્નોલોજીઓ વડે તેની સારવાર શક્ય

ન્યુરોસાયન્ટિસ્ટ નિકોસ લોગોથેટિસ

બનશે. મગજને બરાબર સમજી શકાય તો તે માટેનું સોફ્ટવેર તૈયાર કરી શકાય. મગજને સમજવાની આ વિધિ માટે હજી વરસો સુધી વાનરોનો ભોગ લેવાતો રહેશે. સેનાને લગતા વિજ્ઞાનીઓ અને સેનાપતિઓ માને છે કે જો ન્યુરોસાયન્સનાં સંશોધનોમાં પ્રગતિ થશે તો વધુ સારાં શસ્ત્રો વિકસાવી શકાશે. વિજ્ઞાનની પ્રગતિ અને અધોગતિ બંને થાય છે.

વાનરોના બચાવ માટે ઝુંબેશ ચલાવી રહેલા લોકોની માગણી છે કે કોઈ પણ પ્રકારનાં સંશોધનો માટે પશુ, પ્રાણી, જીવનો બિલકુલ ઉપયોગ થવો જોઈએ નહીં, કારણ કે તેઓ પ્રયોગો માટે સંમતિ આપી શકતાં નથી. પીપલ્સ ફોર એથિકલ ટ્રીટમેન્ટ ઓફ એનિમલ્સ અર્થાત્ પેટા નામની સંસ્થા પ્રાણીઓ સાથેના લોકોના દુર્વ્યવહારને રોકવા મથી રહી છે. આ સંસ્થાનું કહેવું છે કે ઈન વિટ્રિઓ, ટેસ્ટટ્યૂબ, કોમ્પ્યુટર સિમ્યુલેશન અને પ્રયોગ માટે સહમત થતાં માનવીઓ વગેરેનો સહારો લઈ પશુપ્રાણીઓની અવેજમાં સંશોધનો થઈ શકે તેમ છે. દરમિયાન કોરોનાના આગમને હમણા ઘણા વાનરો અને અન્ય જીવોને રક્ષણ આપ્યું છે. ગયા વરસના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં કોરોના ન ફેલાય તે માટે તમામ પ્રાણીઓની નિકાસ પર પ્રતિબંધ મૂકી દીધો હતો અને

આમેય બીજા રાષ્ટ્રો ચીનમાંથી આયાત કરવા માગતા પણ ન હતા. ત્યાં સુધી અમેરિકાની લેબોરેટરીઓમાં જે વાનરો વપરાતા હતા તે ચીનમાંથી આયાત થતા હતા. પ્રતિબંધોને કારણે અમેરિકામાં વાનરોની તંગી જણાઈ રહી છે, પણ એટલું સારું થયું કે વાનરોની એક મોટી સંખ્યાને અમુક સમય માટે યાતનાઓમાંથી મુક્તિ મળી.

વાનરોના મગજનો અભ્યાસ અને સંશોધન કરવા સારું હમણા ન્યુરોપિક્સેલ નામથી એક કોમ્પ્યુટર ઓજાર બહાર પડ્યું છે. ચીને શાંઘાઈની તેની સૌથી મોટી લેબોરેટરી માટે આવા ત્રણ હજાર ઓજાર ખરીદ્યાં છે. આ ઓજાર વાનરોના મગજમાં બેસાડવાનું હાલના ઓજારોની સરખામણીમાં ઘણું સરળ છે. મકાક વાનરોનાં મગજમાં તે ફીટ કરવામાં આવે છે. તેમાંથી ચીન જે માત્રામાં ડેટા પ્રાપ્ત કરશે તે અભૂતપૂર્વ હશે. મોટા ઇલેક્ટ્રોડની સરખામણીમાં આ ઓજાર પ્રમાણમાં ઓછી ઈજા કરે છે. છતાં મગજમાં સેન્સરો ગોઠવવાથી જે ઈજા અને કાયમી નુકસાન થાય છે તે બરકરાર રહે છે. જાપાનમાં ટોક્યો નજીક આવેલી લેબોરેટરીમાં જિનેટિકલી મોડિફાઈડ વાનરો તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘના કહેવા પ્રમાણે જગતમાં લગભગ એક અબજ લોકો મગજની અને માનસિક બીમારીઓથી પીડાય છે. તેની સારવાર માટે જાપાન અને ચીન જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરશે તે અમેરિકા અને યુરોપે તેઓની પાસેથી ખરીદવું પડશે. આ એવું જ્ઞાન હશે જે પ્રાપ્ત કરવાની રીતને પશ્ચિમનું જગત અનૈતિક માને છે, તે અનૈતિક પદ્ધતિથી મેળવેલું જ્ઞાન જ પશ્ચિમના જગતે ખરીદવું પડશે. આમ તો આ દયાભાવનાનું પ્રદર્શન પોલિટિકલી કરેક્ટ રહેવા માટે કરવું પડતું હોય છે. રોજના લાખો પશુઓની કતલ તેઓ કરે છે અને આરોગે છે તેમાં શું જુદા પ્રકારની દયાભાવનાની જરૂર પડે?

એક વાત ચોક્કસ છે કે હવે પછી વિજ્ઞાનમાં જે હેપનિંગ એરિયાઓ હશે તેમાંનો એક મગજનાં સંશોધનોને લગતો હશે. આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ વગેરેનો આધાર મગજનાં સંશોધનો પર પણ નિર્ભર હશે. તે સામે એઆઈનાં સંશોધનો મગજ વિષેનાં સંશોધનો માટે પણ ઉપયોગી પુરવાર થશે. હિંસા જીવનનો એક ભાગ રહેશે, પણ તેને કોણ હળવી બનાવશે? વિજ્ઞાન જ. ■

આજે જગતમાં મગજને લગતા વિજ્ઞાનનાં સંશોધનો માટે ચીન દુનિયાનું મહત્વનું કેન્દ્ર બની રહ્યું છે. થોડાં વર્ષો બાદ માનસિક બીમારીઓની સારવારનું જ્ઞાન વિશ્વએ તેમની પાસેથી લેવું પડશે

પંડવાણી ફેમ તીજનબાઈની સંઘર્ષકથા હવે રૂપેરી પડદે

તીજનબાઈ પંડવાણી કથા સંભળાવે છે. એક સમયે જે કથા સાંભળવી મહિલાઓ માટે વર્જિત હતી, એ રૂઢિને તોડીને તીજનબાઈ પંડવાણી કથા શીખ્યાં અને આજે હજારોની સંખ્યામાં ઉપસ્થિત સ્ત્રી-પુરુષોની સામે તેઓ કથાની રજૂઆત કરે છે. તીજનબાઈ માત્ર દેશમાં જ નહીં, વિદેશોમાં પણ લોકપ્રિયતા ધરાવે છે. જે કલા શીખવા માટે તેમણે સંઘર્ષ કર્યો, માર ખાધો આજે એ કલાએ તેમને દેશ-વિદેશમાં નામના અપાવી છે. એક સ્ત્રીની હિંમત અને લગનનું આનાથી મોટું ઉદાહરણ તો બીજું કયું હોઈ શકે. તીજનબાઈના જીવન પર ફિલ્મ બનવા જઈ રહી છે, જેમાં અમિતાભ બચ્ચન તેમના નાનાની ભૂમિકા ભજવશે જ્યારે વિદ્યા બાલન તીજનબાઈની ભૂમિકામાં પ્રસ્તુત થશે.

બોલ વૃન્દાવન બિહારી લાલ કી જય
મોરે સના ન ન ના ના ના મોહા...
પર બિના બજાવત હરિ ગુણ ગાવય કેસો...
પ્રભુ આકર લાહે બજા દે બેગા
મયારુ ભૌજ...

કુરુક્ષેત્ર મેદાનમાં એક તરફ કૌરવ સેના રહે ઔર એક તરફ પાંડવ. પૂરા સૈનિક કકટાકે ભરે રહે. આછ...ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર ચારો તરફ નજર લગાડે દેખે. ઠઉ...વહી ભીષ્મ પિતામહ, ગુરુ દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, પૂરા સૌ ભાઈ કૌરવ ઔર કર્ણદાની સબકે સબ ખડે હે. રથ મેં બેઠે રહે વહા સે. આછ...

ધર્મી એક અકેલા. હોજી...
આગે બઢત હૈ ભૈયા. વાહવ...
દેખા કે સેના કે જીવ ઘબરાયે ગે ભાઈ
ધક ધક જીવ ઉપર ટોલે ગે ભાઈ...

ચારો તરફ નજર લગા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર એકો દેખકર કહે, યહી ભીષ્મ પિતામહ અને ગુરુ દ્રોણાચાર્ય કે આશિષ લે લિયા જાયે. હોજી...ઔર આગૂ ઢહર જાત તબ દેખતગદાધારી ભીમસેન તો ચિલ્લાકર કહત. એ કન્હેયા...દેખ..દેખ..દેખ બડે ભૈયા કહા જાત હૈ. દેખ તો દેખ. એક હી જન જાત હૈ ઔર ના હાથ મેં ધનુષ્ય હૈ. તરકાસે કુછ ના હી ઔર ઈતને મેં દુશ્મન સૈનિક વોકે દપોટકે બંદી બના લિહી. હમાર હાર કે હાર હૈ. વો દેખ...દેખ...હોજી...

છત્તીસગઢની લોકભાષામાં પંડવાણી કથા સંભળાવતાં ખ્યાતનામ કલાકાર તીજનબાઈની આગવી શૈલીના આ સંવાદો છે. સંવાદોની સાથે તીજનબાઈનાં અભિનય અને નૃત્ય પણ ચાલે. કોરોના કાળમાં તીજનબાઈના કાર્યક્રમો પણ બંધ છે, પરંતુ તેમના જીવન પરથી ફિલ્મ બની રહી છે. તીજનબાઈનું જીવન અને કારકિર્દી ફિલ્મીકથા જેવા જ રોમાંચક છે.

પંડવાણીનો અર્થ છે પાંડવવાણી (પાંડવકથા એટલે કે મહાભારત કથા). છત્તીસગઢનું આ

એકલું એક માત્ર નાટક છે, જે નૃત્ય, નાટ્ય, અભિનય દ્વારા ક્યારેક ગાઈને તો ક્યારેક સંવાદોના હુંકારા પર સંભળાવવામાં આવે છે. વીરાસનમાં બેસીને પંડવાણી સંભળાવવામાં આવે છે તેને વેદમતી શૈલી કહેવામાં આવે છે, તો કાપાલિક શૈલીમાં ઊભા રહીને પંડવાણી કથા સંભળાવવામાં આવે છે. તેમ જ ઢોલક, તબલાં, હાર્મોનિયમ અને અન્ય વાદ્યો વગાડનારાઓમાંથી એક જણ હુંકારો ભરે રાખે છે અને સાથે-સાથે ગાતાં ગાતાં રોચક પ્રશ્નો પૂછીને કથાને આગળ વધારવામાં આવે છે. આ શૈલીને રાગી કહે છે. પંડવાણી ગાયિકા તીજનબાઈ હાથમાં તંબૂરો લઈને કાપાલિક શૈલીમાં કથા સંભળાવે છે. કુરુક્ષેત્ર મેદાનમાં એક તરફ પાંડવ સેના અને બીજી તરફ કૌરવ સેના યુદ્ધ માટે તૈયાર છે. જ્યારે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર રથમાં બેસીને આગળ વધી રહ્યા હોય છે, ત્યારે તેઓ ડરેલા હોય છે. તેઓ વિચારે છે, પિતામહ ભીષ્મ અને ગુરુ દ્રોણાચાર્યના આશીર્વાદ લઈને યુદ્ધની શરૂઆત કરે. આશીર્વાદ માટે યુધિષ્ઠિર કૌરવ સેના તરફ આગળ વધી રહ્યા છે. તેમના હાથમાં કશું નથી. એવામાં ગદાધારી ભીમ યુધિષ્ઠિરને ધનુષ્ય વિના કૌરવોની સેના તરફ આગળ વધતા જોઈને શ્રીકૃષ્ણને સંબોધીને કહે છે, જુઓ, મોટા ભાઈ કઈ તરફ જઈ રહ્યા છે, આવવામાં જો કૌરવોએ તેમને દબોચી લીધા તો આપણે હારી જઈશું. જો કન્હૈયા...જો

જ્યારે છત્તીસગઢી બોલીમાં પંડવાણી ગાયિકા તીજનબાઈ જોરથી ભીમના અવાજમાં શ્રીકૃષ્ણને પોકારે છે ત્યારે સામે બેઠેલા પ્રેક્ષકોના શરીરમાં ઝણઝણાટી અનુભવાય છે. જોશ, હોશ, કોધ, દર્દ, ઉત્સાહ, ઉમંગ અને છળ-કપટથી ભરેલી મહાભારતની કથાઓને સંવેદનાભર્યા લોકનાટ્યના ઠોસ અવાજ, અભિનય, નૃત્ય અને સંવાદના માધ્યમથી ગદ્ય અને પદ્યમાં તંબૂરા સાથે સંભળાવીને વાતાવરણમાં ચૈતન્ય લાવવું એ તીજનબાઈની ખાસિયત છે. ક્યારેક પ્રેક્ષકોને ઠહાકા ભરીને હસાવવા તો ક્યારેક દ્રૌપદીના ચીરહરણના દંશ્યને પોતાના દર્દભર્યા અવાજમાં સંભળાવીને રડાવવા, જાણે મહાભારત સાંભળી ના રહ્યા હોઈએ, જોઈ રહ્યા હોઈએ. ‘અભિયાન’ને એક કિસ્સો વર્ણવતાં તીજનબાઈ કહે છે, જ્યારે ભૂતપૂર્વ પ્રધાનમંત્રી સ્વર્ગીય ઈન્દિરા ગાંધીએ તેમની કથા સાંભળી તો તેમણે કહ્યું કે, તમે છત્તીસગઢમાં મહાભારત કરાવો છો?

તીજનબાઈએ વિશ્વમાં પોતાનું અને પંડવાણી લોકકલાનું નામ રોશન કર્યું છે

ત્યારે મેં તેમને જવાબ આપ્યો કે, હું મહાભારત કરાવતી નથી, હું મહાભારત સંભળાવું છું. આ જવાબ સાંભળીને ઈન્દિરાજીએ મારી પીઠ થપથપાવતાં કહ્યું કે, કોણ કહે છે તમે નિરક્ષર છો? કેટલા સરસ જવાબ આપો છો. આજે પણ તેમની સાથેનો એ પ્રસંગ યાદ આવે છે તો રોમાંચ અનુભવાય છે. છત્તીસગઢના દુર્ગ જિલ્લાના ભિલાઈ ગામમાં તીજનબાઈનો સંપર્ક કરતા તેમણે ‘અભિયાન’ સાથે વાતચીતનો સિલસિલો શરૂ કર્યો.

તીજનબાઈનો જન્મ છત્તીસગઢના દુર્ગ જિલ્લાના પાટન અટાગી ગામમાં થયો અને તેમનો ઉછેર ગનિયારી ગામમાં થયો. છ ભાઈ-બહેનોમાં તીજનબાઈ સૌથી મોટા છે. આદિવાસી પારધી સમાજમાં જન્મેલાં તીજનબાઈના પિતાનું નામ ધુનુકલાલ પારધી અને માતાનું નામ સુખવતી હતું. ઝાડુ બનાવવા અને જાળમાં ફસાયેલાં પક્ષીઓને બજારમાં જઈને વેચવા તેમનો મુખ્ય વ્યવસાય હતો. તીજનબાઈ બાળપણમાં આ જ કામ કરતાં હતાં. તેથી ક્યારેય શાળાએ જવાનું ન મળ્યું. ‘અભિયાન’ સાથે વાત કરતાં તીજનબાઈએ કહ્યું કે, અમે ગરીબ હતા અને એ દિવસોમાં શિક્ષણનું એટલું મહત્ત્વ પણ નહોતું, જેટલું આજે છે. ભણ્યા વિના જ આજે મને ડોક્ટર તીજનબાઈ કહેવામાં આવે છે. હું શાળાએ નથી ગઈ, પણ મારા પૌત્ર અને પૌત્રીઓને ભણાવી રહી છું. મારે ત્રણ દીકરા. એમાંથી વચ્ચેનો દીકરો ગુજરી ગયો. તેનાં બધાં બાળકો ભણી રહ્યાં છે. કોઈ દસમા ધોરણમાં છે, તો કોઈ આઠમા ધોરણમાં. કોઈ

પાંચમા ધોરણમાં છે તો કોઈનાં લગ્ન થઈ ગયા છે. પહેલા કાર્યક્રમોમાં વ્યસ્ત રહેતી હતી. કોરોના સંકટને કારણે ઘણા કાર્યક્રમો રદ થયા છે. તેથી આજકાલ બાળકો સાથે બધો સમય વીતાવી રહી છું.

તીજનબાઈએ ૧૩ વર્ષની ઉંમરે પંડવાણી મહાભારતનો પહેલો કાર્યક્રમ ચંદ્રપુરી ગામમાં કર્યો. તેને ખૂબ પ્રસિદ્ધિ મળી. એ પછી તેમણે ક્યારેય પાછું વળીને નથી જોયું. ચંદ્રપુરી જેવા નાના ગામમાં પ્રોગ્રામ કર્યા બાદ તેઓ દેશ-વિદેશમાં કાર્યક્રમો કરવા લાગ્યાં. જે કલા શીખવા માટે તેમનો વિરોધ કરવામાં આવ્યો, એ કલા દ્વારા તેમને માન-સન્માન મળ્યું. તેમની આ સફરને સમજવા માટે ‘અભિયાન’ તેમની લાંબી યાત્રાની શરૂઆત ક્યારે અને કેવી રીતે થઈ તે જણાવવા કહ્યું. ત્યારે તીજનબાઈએ વિસ્તારથી પોતાની વાત જણાવી.

ગનિયારી મારા મામાનું ગામ છે. મારા મા-બાપ અને અમે છ ભાઈ-બહેન સાથે એક ઝૂંપડામાં રહેતાં હતાં. મા-બાપ મહેનત-મજૂરી કરવા જતાં. હું ઘરમાં ભાઈ-બહેનોને સંભાળતી અને રમ્યા કરતી. એક દિવસ બહેનપણીઓ સાથે કાદવમાં રમ્યા બાદ મને ભૂખ લાગી એટલે દોડતાં દોડતાં ઘરે આવી. મા એ મારી હાલત જોઈને કહ્યું કે, હાથ-પગ ધોઈને આવ પછી ખાવાનું આપીશ. હું નહેરમાં હાથ-પગ ધોવા ગઈ. અમારા ઘરની નજીકમાં મારા નાના વ્રજલાલ (માના કાકા)નું ઘર હતું. હું જ્યારે નહેર તરફ જઈ રહી હતી ત્યારે મેં જોયું કે ગાવાનો અવાજ આવી રહ્યો છે.

આલિયા નવાઝુદીન સિદ્ધિકી ડૉ. તીજનબાઈ પર ફિલ્મ બનાવવા જઈ રહ્યાં છે

મારા નાના એકતારો લઈને ભજન ગાવામાં મગન હતા. તેઓ દ્રૌપદી ચીરહરણની કથા સંભળાવી રહ્યા હતા. જેવા તેઓ ‘એ કન્હેયા’ કહીને દ્રૌપદીના પુકારને દોહરાવવા લાગ્યા, મારા શરીરમાં ઝણઝણાટી વ્યાપી ગઈ. હું ત્યાં જ બેસી ગઈ અને નાનાજીની કથાને સાંભળતી રહી. ભગવાન કૃષ્ણ આવ્યા. તેમણે દ્રૌપદીની લાજ બચાવી. દ્રૌપદી તેમને કહે છે, જો તમે ન આવ્યા હોત તો મારી લાજ ના રહેત. આ વાર્તાલાપ બાદ અચાનક ભજન બંધ થયું. હું એમ જ ત્યાં બેસી રહી. મને લાગ્યું કે હવે નાના આગળની કથા સંભળાવશે, પણ કોઈ અવાજ ન આવ્યો. મેં ચુપચાપ ઝાંકીને જોયું તો તેઓ ચઢાઈ લઈને ઊંઘી રહ્યા હતા. હું હાથ-પગ ધોઈને ઘરે આવી. માએ પૂછ્યું, આટલી બધી વાર કેમ લાગી? મેં કહ્યું, બહેનપણીઓ સાથે રમી રહી હતી. માએ ભોજન પીરસ્યું પણ મારું ધ્યાન ખાવામાં ન હતું. મારા કાનમાં દ્રૌપદીનો અવાજ ગૂંજી રહ્યો હતો. એ કન્હેયા. મારી લાજ રાખ. કૃષ્ણ આવ્યા. તેમણે દ્રૌપદીની લાજ તો બચાવી, પણ આ કથામાં આગળ શું થશે અને કેવી રીતે થશે? દ્રૌપદીના અવાજ સાથે મારા મનમાં ઘણા પ્રશ્નો ઊઠી રહ્યા હતા. તેના જવાબ શોધવા હતા. તેથી હું રોજ ચોરીછુપી કથા સાંભળવા

લાગી. એ દિવસોમાં કોઈના ઘરે લાઈટ તો હતી નહીં. ઘરમાં એક નાની ઝીણી ચીમની લગાવતા. તેથી હું અંધારામાં કોઈને દેખાતી નહીં. જ્યારે મા-બાપ ખેતરમાં જતાં ત્યારે હું નાનાના ઘર પાસે જતી અને ચુપચાપ એક ખૂણામાં છુપાઈને કથા સાંભળતી રહેતી. ઘરે જઈ ત્યારે મા સવાલ કરતી કે આટલી બધી વાર ક્યાં હતી? હું કહેતી, બહેનપણીઓ સાથે રમતી હતી અને જ્યારે બહેનપણીઓ રમવા માટે બોલાવતી ત્યારે તેમને કહેતી કે આજે ઘરમાં કામ છે. આ રીતે એક અઠવાડિયું વીતી ગયું. ઘણી કથાઓ સાંભળી. એક દિવસ હળવો વરસાદ વરસી રહ્યો હતો. નાના બહાર નીકળ્યા. હું એક ખૂણામાં બેઠી હતી છતાં પણ પકડાઈ ગઈ. નાનાએ મને પૂછ્યું, કોણ? મારો જવાબ હતો - હું છું. તારું કોઈ નામ - ગામ નથી? હું ખૂબ ગભરાઈ ગઈ. જો માને ખબર પડશે કે મેં ગાના-બજાના સાંભળ્યું તો માનો માર પડશે. નાનાએ મને પૂછ્યું, તો મેં તેમને સાચું કહ્યું કે, હું તેમની કથા સાંભળી રહી હતી. તેમનો સવાલ હતો - ક્યારથી? અઠવાડિયાથી સાંભળી રહી છું, મેં જવાબ આપ્યો. જ્યારે તમે દ્રૌપદી ચીરહરણની કથા સંભળાવી રહ્યા હતા ત્યારથી સાંભળું છું. ત્યારે નાનાએ કહ્યું કે, તું હવેથી અહીં મારી સામે બેસીને સાંભળ.

હવેથી છુપાઈ છુપાઈને કથા ના સાંભળીશ. હું તને આદિપર્વ, ગદાપર્વ અને સ્વર્ગારોહણ પર્વની આખી કથા સંભળાવીશ. આ રીતે મારો પંડવાણી કથા સાથે નાતો જોડાયો.

આ કથાને સાંભળતી વખતે તમારે ઘણો સંઘર્ષ કરવો પડ્યો? સવાલ સાંભળતા જ તીજનબાઈએ જવાબ આપ્યો, સંઘર્ષ વિના કોઈ વાત નથી બનતી. તમને શું કહું મારા સંઘર્ષ વિશે? એ દિવસોમાં પંડવાણી ગાવાનું તો દૂરની વાત હતી, પણ સાંભળવા પર પણ માર પડતો હતો. મા મને રોજ મારતી. અડોશપડોશવાળા નાનાને કટાક્ષ કરીને કહેતાં, તીજન તો બાળક છે, પણ તમને આટલા મોટા થઈને અક્કલ કેમ નથી આવતી. એક યુવાન દીકરીને પાસે બેસાડીને પંડવાણી શીખવાડે છે. જેવા મારા નાના મારા હાથમાં કરતાલ અને એકતારો આપીને કહેતા કે બિટિયા, જરા દ્રૌપદી ચીરહરણ ગાઈને સંભળાવ. તો મારી નાની એટલે કે નાનાની પત્ની મને જોરથી પોકારીને કહેતી, તીજન પહેલાં જઈને ઝાડુ બનાવ. પછી કહેતી, થોડી ચા ચૂલા પર ચઢાવી દે. બે લાઈન સાંભળીને કામ કરતી અને પછી આવીને સાંભળતી અને પોતે પણ ગાતી. આ રીતે નાનાની કથાઓને એક મહિના સુધી સાંભળી. સાથે જ બધાના તાના અને માનો માર ખાવો રોજનો કાર્યક્રમ બની ગયો હતો. જ્યારે આસપાસવાળાના ઘર પાસેથી પસાર થતી ત્યારે સહેલીઓની મા તેમનાં બાળકોને કહેતી કે, તીજન સાથે રમશો નહીં. મારા આવતા જ તેમનું મોઢું ઘૂંઘટથી ઢાંકી દેતી જેથી મારું મોઢું ના જોવું પડે. છતાંય મેં પંડવાણી સાંભળવાનું અને શીખવાનું ન છોડ્યું.

તમારા હાથમાં સુંદર તંબૂરો હોય છે. એ વગાડતાં નાનાજી પાસે જ શીખ્યા? તીજનબાઈએ કહ્યું, આ તંબૂરાનો ઉપયોગ કથામાં વગાડવાની સાથે-સાથે ક્યારેક ધનુષ્ય તરીકે, ક્યારેક રથ માટે તો ક્યારેક ભીમસેનની ગદા માટે કરવામાં આવે છે. આ તંબૂરો મેં ત્રણ તાર જોડીને બનાવ્યો છે. નાના એકતારો અને કરતાલ વગાડતા હતા, પણ જ્યારે તેઓ મારા બંને હાથમાં એ આપતા ત્યારે ક્યારેક કરતાલ વાગતા તો તંબૂરો ના વાગતો અને ક્યારેક તંબૂરો વાગતો તો કરતાલ ન વગાડી શકતી. ત્યારે મેં નાનાને કહ્યું કે, હું આમાં ત્રણ તાર લગાવીને ફક્ત તંબૂરો જ વગાડીશ. તાર હતો નહીં ત્યારે નાનાએ કહ્યું કે, તાર ખરીદીને લાવવો પડશે.

તીજનબાઈ જ્યારે પંડવાણીમાં દ્રૌપદી ચીરહરણનો પ્રસંગ વર્ણવે છે, ત્યારે તેમના અવાજમાં રહેલી આર્દ્રતાને કારણે ભલભલા દર્શકોની આંખમાં આંસુ આવી જાય છે

હું રાયપુર ઝાડુ વેચવા જતી. મેં એક દુકાનમાં તાર જોયા. ચાર આનાનો એક તાર હતો. મેં પૂરા બે રૂપિયાનો તાર ખરીદ્યો. એ દિવસે હું ખૂબ ખુશ હતી. ખુશી ખુશી નાનાને તાર આપી આવી. પછી ત્રણ તાર જોડીને હું એ વગાડવા લાગી. હું પંડવાણી ગાતી તો મા ખૂબ મારતી હતી. મને ગાવા નહોતી દેતી. ત્યારે મેં પણ બધાને કહી દીધું કે, પંડવાણી નહીં તો તીજન પણ નહીં. એક દિવસ એક બળદગાડું ઘર પાસેથી પસાર થઈ રહ્યું હતું. હું તેની પાછળ દોડતી ગઈ. દોડતી રહી. એ ચંદ્રપુરી જઈ રહ્યું હતું. એ લોકો ત્યાં મજૂરી કરવા જઈ રહ્યા હતા. હું તેમની સાથે ચંદ્રપુરી જતી રહી. ત્યાં એક નાનકડી ઝૂંપડી બાંધીને રહેવા લાગી. અડોશપડોશમાં સૌ મિત્રો બની ગયા. ઝાડુ બનાવતી અથવા ખેતરમાં મજૂરી કરતી અને પોતાનું પેટ ભરતી. એક જોડી જ કપડાં અને અડોશપડોશમાંથી વાસણ લાવીને રસોઈ બનાવતી. આ રીતે દિવસો વીતી રહ્યા હતા. એવામાં એક દિવસ જિંદગીએ એક અલગ મોડ પર કરવટ લીધી. જ્યારે મેં ચંદ્રપુરીમાં ૧૩ વર્ષની ઉંમરે પહેલો પ્રોગ્રામ કર્યો.

તમારા પહેલા પ્રોગ્રામ વિશે વિસ્તારમાં જણાવશો?

હું મારી સહેલીઓ સાથે પંડવાણી ગાતી. જ્યારે બપોરે જમવા માટે છૂટી મળતી ત્યારે બધા બેસીને સાંભળતા. એક વાર શાળાની સારસંભાળ રાખનારા ભૂષણ તાઉજ ત્યાંથી પસાર થઈ રહ્યા હતા. તેઓ ખેતરમાં કામ કરવાવાળાને કહેવા લાગ્યા કે તમે હજુ સુધી જમવા માટે ઘરે ના આવ્યા? ત્યારે બધા કહેવા લાગ્યા, અમે આજકાલ અહીં જ ખાવાનું ખાઈએ છીએ. ત્યારે તેમણે સવાલ કર્યો કે તમારું ઘર તો નજીક છે અને તમે અહીં ખાવ છો, એવું કેમ? ત્યારે બધા કહેવા લાગ્યા કે, એક છોકરી બહુ સરસ પંડવાણી ગાય છે. તેને સાંભળવા માટે અમે અહીં જ રોકાઈને પંડવાણી સાંભળતા સાંભળતા જમીએ છીએ. બસ, હમણા જ એ ગાવાનું શરૂ કરશે. તાઉજ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. મારું ગાવાનું અને કથા સંભળાવવાનું શરૂ થયું. કથા ચાલી રહી હતી.

પદ્મભૂષણથી સન્માનિત ડૉ. તીજનબાઈ

થોડી વારે તાઉજ પાછળથી આવ્યા. તેમણે કથા સાંભળી. સહેલીએ પાછળ જોવાનો ઈશારો કર્યો. તાઉજને જોઈને બધા ચુપ થઈ ગયા. તેઓ પૂછવા લાગ્યા, કોણ ગાઈ રહ્યું હતું? મારી સહેલીઓ અને હું ડરેલા હતા. અમે બધા એકબીજા તરફ ઈશારો કરીને કહેવા લાગ્યા. ત્યારે બધાએ મારી તરફ ઈશારો કર્યો. તાઉજએ મને ૧૦ રૂપિયાનું ઈનામ આપ્યું. એ દિવસોમાં ૧૦ રૂપિયા બહુ મોટું ઈનામ માનવામાં આવતું. અમે બધી બહેનપણીઓ બજારમાં જવાનું પ્લાનિંગ કરવા લાગી કે ૧૦ રૂપિયામાં શું ખરીદીશું? એટલામાં કોટવાલ આવ્યો. તેણે ઘણું બધું રાશન આપ્યું અને કહ્યું કે, ભૂષણ તાઉજએ મોકલાવ્યું છે. હું ડરી ગઈ. ૧૦ રૂપિયાના ઈનામ સુધી તો વાત ઠીક હતી પણ રાશન પણ મોકલ્યું તેનો અર્થ શું. બધાએ મને કહ્યું કે ડરીશ નહીં. આપણે બધા મળીને રાશન વાપરીશું અને જે પણ પરિસ્થિતિ ઊભી થશે તેનો સામનો કરીશું. પછી સાંજે ફરીથી કોટવાલ આવ્યો અને કહ્યું કે તાઉજએ તમને અત્યારે જ શક્તિ ચોરા પર બોલાવ્યા છે. અમે બધા ગભરાયેલા હતા. બધા નીકળી પડ્યા અને ચોરાએ પહોંચ્યા. ત્યાં પહોંચીને જોયું, તો આ શું? તબલાં-પેટી-ઢોલક બધાં વાદ્યો તૈયાર હતાં. મને પંડવાણી કથા સંભળાવવાનું

કહેવામાં આવ્યું. ભીડ હતી. મેં કહ્યું, મેં ક્યારેય આ રીતે વાદ્યો સાથે ગાયું નથી. હું નહીં ગાઉં. મને કહેવામાં આવ્યું, જેવી રીતે ગાઈ શકે એ રીતે ગા. હું ગાવા માટે ઊભી થઈ. ગાતાં ગાતાં હું કથા સંભળાવવા લાગી. મને એવું લાગ્યું કે હું આ વાદ્યોને વરસોથી ઓળખું છું. ભીડ ખુશ થઈ ગઈ. ત્યાર બાદ ૧૮ દિવસની મહાભારત ગોમતી ચોક પર થઈ. એ દિવસોમાં મારી પાસે એક જ જોડ કપડાં હતાં. એ ધોઈને હું પહેરતી. પંડવાણી કથાનો પ્રોગ્રામ કરવા માટે મને ચાર સાડીઓ અને બીજા કપડાં અપાવવામાં આવ્યાં. ૧૮ દિવસની મહાભારત સાંભળવા માટે ભીડ ઊભી પડી. ત્યાર બાદ લોકોએ કપડાં, વાસણ અને ઘણું બધું અનાજ આપ્યું. બે બળદગાડા ભરીને સામાન ઘરે પહોંચાડવામાં આવ્યો. મા ખુશ થઈ ગઈ. પંડવાણી મેં મારા નાના પાસેથી શીખી હતી, પણ બાદમાં મેં વાદ્યો સાથે પંડવાણી ગાવાનું શિક્ષણ ઉમેદસિંઘ દેશમુખ પાસેથી લીધું. પછી ભોપાલ, બિહાર, કોલકાતા, છત્તીસગઢમાં પ્રોગ્રામ થયા. ઈન્દિરાજીએ મારો પ્રોગ્રામ જોયો. ત્યાર બાદ મને ૧૯૮૦માં ભારતના સાંસ્કૃતિક રાજદૂત રૂપે ઈંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ, જર્મની, માલ્ટા, સાઈપ્રસ, રોમાનિયા, ટર્કી અને પેરિસ જેવા લગભગ ૧૫ દેશ ફરવાનો મોકો મળ્યો. હું લગભગ પાંચ વાર પેરિસ ગઈ છું. ત્યાંના લોકો પાસેથી મને ઘણો પ્રેમ મળ્યો. ત્યાં પંડવાણી શીખવાવાળા મારા પાંચ વિદ્યાર્થી છે.

આજે તમારા વિદ્યાર્થીઓ પણ સ્ટેજ પ્રોગ્રામ કરી રહ્યા છે. મતલબ તીજનબાઈ આગળ પણ થતી જ રહેશે? કેમ નહીં. આજે મારા ૨૭૭ વિદ્યાર્થી છે. બધા શીખી રહ્યા છે. પ્રોગ્રામ આપી રહ્યા છે. સીમા ઘોષ સારું ગાઈ રહી છે. હું જુદી જુદી જગ્યાએ જઈને શીખવાડું છું. મને જે જગ્યાએ પ્રોગ્રામમાં શીખવાડવા માટે બોલાવવામાં આવે છે હું ત્યાં જઈને શીખવાડું છું. જે લોકો બાળપણમાં મને જોઈને મોહું ફેરવી લેતા હતા, મારા પ્રસિદ્ધ થવા પર તેઓ આજે મને કહે છે કે મારી દીકરીને પણ થોડી પંડવાણી શીખવાડી દે. મને અંગ્રેજી નથી આવડતી. હિન્દી તૂટીફૂટી આવડે છે, પણ હું મારી પોતાની છત્તીસગઢી બોલીમાં જ બધાને શીખવાડું છું.

આમ તો તમારી બધી જ કથાઓથી પ્રેક્ષક મંત્રમુગ્ધ થઈ જાય છે, પણ દ્રૌપદીનું ચીરહરણ રજૂ કરીને તમે બધાને રડાવો છો? દ્રૌપદીની

વર્ષ ૧૯૮૦માં તીજનબાઈને ભારતનાં સાંસ્કૃતિક રાજદૂત બનાવવામાં આવ્યાં. રાજદૂત તરીકે તેમણે ઈંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ, રોમાનિયા જેવા દેશોનો પ્રવાસ કર્યો

તીજનબાઈ માત્ર ભારતમાં જ નહીં, વિદેશોમાં પણ લોકપ્રિયતા ધરાવે છે

કથા સંભળાવતા મારી આંખમાં પણ આંસુ આવી જાય છે. તીજનબાઈએ જવાબ આપતાં કહ્યું કે, હું હજારોની સંખ્યામાં ભીડ જોઉં છું જેમાં ક્યારેક ક્યારેક આપણા દેશના જાણીતા

વ્યક્તિઓ પણ હોય છે ત્યારે હું વિચારું છું કે આટલા બધા લોકો સામે હું ટકી રહું એવી હિમ્મત મને મળે. હું મનોમન ભગવાન કૃષ્ણને પ્રાર્થના કરું છું. તે મને હિંમત આપે છે. ત્યારે

હું આ કામ કરી શકું છું. હું ક્યારેય વિચારીને સ્ટેજ પર કથા સંભળાવવા ઊભી નથી થતી. કોઈ કહે કે, આજે કીચકવધ સંભળાવો, કોઈ કહે, હેલમતી અને ભીમની કથા સંભળાવો, કોઈ કહે, ગીતા ઉપદેશ સંભળાવો, કોઈ કહે, આજે દ્રૌપદી ચીરહરણ સંભળાવો. દર્શકોની જે માગ હોય છે એ હું પૂરી કરું છું, પણ દ્રૌપદી ચીરહરણની કથામાં દરેકની આંખોમાં આંસુ આવી જાય છે.

આજે દરેક ક્ષેત્રમાં મહિલાઓ આગળ છે. છતાં પણ દ્રૌપદી જેવી સ્થિતિ આપણી આસપાસ જોવા મળે છે? આ પ્રશ્ન પર તીજનબાઈએ ઉત્તર આપ્યો કે, દ્રૌપદીનો કાળ અલગ હતો. તેને બચાવવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આવ્યા. આજે કળિયુગ ચાલી રહ્યો છે. હવે કોઈ મહિલાની લાજ બચાવવા શ્રીકૃષ્ણ તો નહીં આવે. તેથી આજના યુગમાં દરેક મહિલાએ શ્રીકૃષ્ણ બનીને પોતાની જાતને બચાવવાની છે. હિંમતપૂર્વક આગળ વધવાનું છે. પોતાની તાકાતને વધારવાની છે, જેથી

શુદ્ધ ફરાળ, ચટપટો સ્વાદ!

રામદેવ

ભમકીત

પૈક ચું ખુલા ઔર ચું ખાલી!

અહીં પણ ઉપલબ્ધ

કોઈ પણ કૌરવ આજની ટ્રોપીકલ સામે આંખ ઉઠાવીને જોઈ ન શકે. જ્યારે મેં હિંમત દેખાડી ત્યારે સૌ ઈજાત કરી રહ્યા છે. પ્રેમ આપી રહ્યા છે. આપણે આગળ વધીને સફળ થવાનું છે. આપણી સફળતા જ આપણી સૌથી મોટી તાકાત છે.

તમે જ્યારે પંડવાણી મહાભારત સંભળાવો છો, તો તેનું કયું પાત્ર તમને ગમે છે અને કેમ? તીજનબાઈના અવાજમાં ખુશી અને હાસ્ય બંને હતાં. તેમણે કહ્યું કે, મને ભીમનો ચીત્કાર સંભળાવવામાં મજા આવે છે. મને એવું લાગે છે જાણે મારામાં કોઈ તાકાત આવી ગઈ છે. મને ભીમનું પાત્ર સૌથી વધુ ગમે છે. અસલમાં અર્જુનને મહાભારતમાં મહત્વનું પાત્ર માનવામાં આવે છે, પણ પંડવાણી મહાભારતમાં ભીમની વીરતાને મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે અને તેને જ કથાનો નાયક પણ બનાવવામાં આવ્યો છે.

તમારા પર આલિયા નવારુદ્દીન સિદ્ધિકી ફિલ્મ બનાવી રહ્યાં છે, જેમાં અમિતાભ

તમારા નાનાની અને વિદ્યા બાલન તમારી ભૂમિકા નિભાવી રહ્યા છે, તેના વિશે જણાવો. તીજનબાઈએ જવાબમાં કહ્યું કે, હું તો પંડવાણી મહાભારત સંભળાવવામાં જ ખુશ છું. ફિલ્મ બનશે અને લોકો જોશે. હું ફિલ્મો નથી જોતી. તો મને કોઈના નામ ખબર નથી પડતી, પણ અમિતાભ બચ્ચન મારા નાનાની ભૂમિકા નિભાવશે એ મેં પેપરમાં વાંચ્યું તો મને આનંદ થયો.

છત્તીસગઢમાં રહેનારાં તીજનબાઈને ઘરવાળાએ અને લોકોએ ઠુંકરાવી છતાં પણ તેમણે હિંમત ન હારી. મહેનત અને લગનથી પંડવાણી શીખીને તેઓ આગળ વધ્યાં. જે પંડવાણી મહાભારતને મહિલાઓ સાંભળી પણ નહોતી શકતી, તે મહાભારતની કથાઓને હજારો સ્ત્રી-પુરુષોની ભીડ સામે ગાઈને તીજનબાઈએ વિશ્વમાં પોતાનું અને પંડવાણી લોકકલાનું નામ રોશન કર્યું. સંગીત નાટ્ય અકાદમી, નૃત્ય શિરોમણિ, પદ્મશ્રી, પદ્મભૂષણ વગેરે જેવા અનેક પુરસ્કારોથી

તેમને સન્માનિત કરવામાં આવ્યાં. છત્તીસગઢ સરકાર દ્વારા તેમને ડી.લિટની ઉપાધિ એનાયત કરવામાં આવી. જ્યારે દિગ્દર્શક શ્યામ બેનેગલે ભારત એક ખોજ નામના દૂરદર્શન પર પ્રસારિત થયેલી શ્રેણીમાં તીજનબાઈને પંડવાણી પ્રસ્તુત કરવાનું આમંત્રણ આપ્યું ત્યારે તે સેટ પર ગભરાયેલાં હતાં. ત્યારે અભિનેતા ઓમ પુરીએ તીજનબાઈને હિંમત આપીને કહ્યું કે, આ શ્યામ બેનેગલ જેવા ડાયરેક્ટરનો સેટ છે. અહીં શેરનીને બોલાવવામાં આવે છે. તમે શેરની છો. ત્યારે તીજનબાઈમાં હિંમત આવી. ૧૪ દિવસ માટે લગાવવામાં આવેલા સેટનું શૂટિંગ તેમણે ૨ દિવસમાં પૂરું કર્યું. તીજનબાઈ સાચા અર્થમાં શેરની છે. આ શેરનીના કદમો પર કદમ રાખીને આજે છત્તીસગઢની મીના સાહુ, પ્રભા યાદવ, મંજુ રામટેકે, યશોમતી સેન, મંજૂ સેન, ઋતુ વર્મા જેવાં ઘણા નવી પેઢીના ઊભરતા કલાકારો પંડવાણી મહાભારત લોકકલાને રજૂ કરવામાં સફળ થઈ રહ્યાં છે. ■

ડિસ્ટ્રિબ્યૂટરશીપની ખાલી જગ્યાઓ માટે પૂછપરછ આવકાર્ય છે. ☎ 93275 48534

શિલ્પીના નામે પ્રસિદ્ધ એવું ‘રામપ્પા’ શિવ મંદિર યુનેસ્કો વિશ્વ ધરોહરની યાદીમાં...

રુદ્રેશ્વર મંદિરનું નિર્માણ ઈ.સ. ૧૨૧૩માં રેચાટેલા રુદ્ર દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું

મસોત્તમ માસે શ્રાવણ માસે... દેવાધિદેવ મહાદેવના ભક્તો માટે શુભ સમાચાર આવ્યા છે. યુનેસ્કો દ્વારા તેલંગાણા રાજ્યમાં આવેલા ૮૦૦ વર્ષ જૂના કાકતિયારુદ્રેશ્વર શિવ મંદિર કે જે ‘રામપ્પા’ મંદિર તરીકે ખ્યાતિપ્રાપ્ત છે, એને વિશ્વ ધરોહર સ્થળ તરીકે માન્યતા પ્રદાન કરવામાં આવી છે. ૧૨મી સદીમાં રચાયેલું આ મંદિર ભારતની સદીઓ પુરાણી સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાનું ભવ્ય પ્રતીક છે. ૨૫ જુલાઈ, ૨૦૨૧ના રોજ યુનેસ્કોની વર્લ્ડ હેરિટેજ કમિટીના ૪૪મા અધિવેશન દરમિયાન આ નિર્ણય લેવામાં આવ્યો હતો. આ વર્ષે ભારત તરફથી આ એકમાત્ર નામાંકનની દરખાસ્ત હતી, જે ઐતિહાસિકતા અને વિશિષ્ટતાને લીધે સ્વીકારી લેવાઈ હતી, એ સાથે જ યુનેસ્કોની વિશ્વ ધરોહરની યાદીમાં રામપ્પા શિવ મંદિર ભારતના ૩૧મા સ્થાપત્ય તરીકે સમાઈ લેવાયું છે.

રુદ્રેશ્વર રામપ્પા શિવ મંદિર તેલંગાણાની રાજધાની હૈદરાબાદથી લગભગ ૨૦૦ કિમી ઉત્તર-પૂર્વમાં અને વારંગલથી ૭૦ કિલોમીટર દૂર પાલમપેટમાં આવેલું છે. ઈ.સ. ૧૨૧૩માં કાકતિયા વંશના મહારાજા ગણપતિ દેવને ભવ્ય શિવ મંદિર નિર્માણ કરવાનો શુભ વિચાર આવ્યો. રણસંગ્રામમાં તેમણે અનેકવાર મુસ્લિમ આક્રાંતાઓને હરાવ્યા હતા. તેમની પાસે વિશ્વપ્રસિદ્ધ કોહિનૂર હીરો હતો, જે એક સંધિ દરમિયાન મુસ્લિમ આક્રાંતાઓ પાસે અને પછી ત્યાંથી મહારાજા રણજિતસિંહ પાસે આવ્યો. કાળક્રમે એ કોહિનૂર અંગ્રેજો પાસે આવ્યો અને ત્યારથી એ અમૂલ્ય કોહિનૂર લંડન મ્યુઝિયમમાં સુરક્ષિત છે.

સંસ્કૃતિ મંત્રાલયના જણાવ્યા મુજબ, રુદ્રેશ્વર મંદિરનું નિર્માણ ઈ.સ. ૧૨૧૩માં કાકતિય સામ્રાજ્યના શાસનકાળ દરમિયાન કાકતિય રાજા ગણપતિ દેવના એક સેનાપતિ રેચાટેલા રુદ્ર દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું. અહીંના પીઠાસીન દેવતા રામલિંગેશ્વર સ્વામી છે. રાજશિલ્પી રામપ્પાને એક એવું મંદિર નિર્માણ કરવાનું કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું કે જે સદીઓ સુધી કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં ક્ષતિગ્રસ્ત ન થાય. શિલ્પી રામપ્પાએ કઠોર પરિશ્રમ અને પોતાના શિલ્પ કૌશલ્યનો ઉપયોગ કરી રુદ્રેશ્વર મંદિર નિર્માણ કર્યું.

દક્ષિણ ભારતીય મંદિરોની વિશેષતા છે એમ, આ મંદિર પણ ૬ ફીટ ઊંચા તારા આકારના મંચ પર ઊભું છે. જેમાં દીવાલો, સ્તંભો અને છતો પર જટિલ કોતરણીકામ કરવામાં આવ્યું છે, જે કાકતિય મૂર્તિકારોના અદ્વિતીય કૌશલ્યનું પ્રમાણ છે. મંદિરની દીવાલો પર રામાયણ-મહાભારતનાં દશ્યો કંડારેલાં છે. નાજુક કળા અને ઉત્કૃષ્ટ કારીગરી માટે જાણીતું, રામપ્પા મંદિર એ સમયે

ભારતના શિલ્પીઓની તકનીકી જાણકારી અને તેમના દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાયેલી વિશિષ્ટ સાધનસામગ્રી વિશેનો પણ એક અંદાજ આપે છે.

મંદિરના નીચલા ભાગમાં લાલ રેતીનો પથ્થરો છે, તો તેનો પાયો ‘સેન્ડબોક્સ તકનીક’ દ્વારા બનાવવામાં આવ્યો છે, અને થાંભલાઓમાં બેસાડે સામેલ છે. સમયને અનુરૂપ વિશિષ્ટ મૂર્તિકલા તેમ જ સુશોભન અને કાકતિય સામ્રાજ્યનું એક ઉત્કૃષ્ટ સાર્વભૌમિક મૂલ્ય છે. મંદિર પરિસરોથી લઈને પ્રવેશદ્વાર સુધી કાકતિયોની વિશિષ્ટ શૈલી, જે આ ક્ષેત્ર માટે અદ્વિતીય છે, તે દક્ષિણ ભારતમાં મંદિર અને શહેરના પ્રવેશદ્વારોમાં સૌંદર્યશાસ્ત્રના અત્યધિક વિકસિત સ્વરૂપની પુષ્ટિ કરે છે.

શિલ્પી રામપ્પાની સતત ચાર દાયકાની મહેનતને અંતે આ મંદિર તૈયાર થયું અને જ્યારે આ ભવ્ય, સુંદર અને અનુપમ નિર્માણ રાજા ગણેશદેવને જોયું ત્યારે એમણે પ્રસન્ન થઈને મંદિરનું નામાભિધાન શિલ્પી રામપ્પાના નામે કર્યું અને આજે પણ આ રુદ્રેશ્વર શિવ મંદિર શિલ્પી રામપ્પાના નામે ‘રામપ્પા મંદિર’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. કદાચ, ‘રામપ્પા મંદિર’ ભારતનું એકમાત્ર એવું મંદિર હશે કે જે ભગવાન કે એના સ્વપ્નદષ્ટા રાજવીના નામે નહીં, પરંતુ એની રચના કરનારા શિલ્પીના

મંદિરમાં કરાયેલું ખારીક નકશીકામ

રાવશિલ્પી રામપ્પાએ કઠોર પટિશ્રમ કરીને મંદિરનું નિર્માણ કર્યું. તેથી તેમના નામે આ મંદિર પ્રસિદ્ધ થયું

આશ્ચર્ય પમાડે એવી વાત એ છે કે સંશોધન દરમિયાન મંદિરના પથ્થરના ટુકડાને પાણીમાં નાખતા તે તરવા લાગ્યો હતો

નામે પ્રસિદ્ધ છે.

આ સિવાય પણ આ શિવ મંદિરની એક બીજી વિશેષતા છે. આઠેક સદી વીતી છતાં પણ આ મંદિર અખંડ ઊભું છે. એનાથી વધુ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે રામપ્પા મંદિરની આસપાસનાં અન્ય ધાર્મિક સ્થાપત્યો અત્યારે ખંડેર જેવી દશામાં છે, પરંતુ મહાદેવ શિવશંભુના મંદિર આજેય એની મૂળ સ્થિતિમાં હોય એવું જ સ્થિતપ્રજ્ઞ જેવું અડીખમ અને અખંડ ઊભું છે. ધૂણીવાળા બાબા નીલકંઠનું આ મંદિર એમની જેમ જ ધૂણી ધખાવીને આજેય ભક્તોની દર્શનાભિલાષા પૂર્ણ કરતું ખડું છે.

આ બાબતે પુરાતત્ત્વવિદો અને વૈજ્ઞાનિકોનું ધ્યાન ખેંચાયું. પછી તો અભ્યાસ અને સંશોધનનો ધમધમાટ શરૂ થયો. એમનો મુદ્દો સાચો હતો કે છેક બારમી સદીમાં રચાયેલું મંદિર, ૮૦૦ વર્ષના લાંબા સમયગાળા પછી પણ જે મજબૂતાઈ સાથે ઊભું છે એ કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારની કલા કે શૈલીના કારણે જ શક્ય બને. એ પછી આ મજબૂતાઈને જાણવા અને નાણવાના અનેકવિધ પ્રયાસો આદરવામાં આવ્યા, પરંતુ આજદિન સુધી શિવ મહિમ્ન સ્તોત્રમાં કહ્યું છે એમ, અજન્મા અનંત અનન્ય એવા શિવનો મહિમા જેમ અપાર છે એમ આ રામપ્પા શિવ મંદિરની મજબૂતાઈનું રહસ્ય પણ અપ્રગટ રહ્યું છે.

સામાન્ય નાગરિકો આ વાતને એક શ્રદ્ધા કે વિશ્વાસ સાથે દેવાધિદેવના એક ચમત્કાર તરીકે સ્વીકારી લે, પરંતુ આ તો પુરાતત્ત્વ વિજ્ઞાન સાથે સંકળાયેલા સંશોધકો. અંતે એમણે મંદિર નિર્માણમાં વપરાયેલા પથ્થરના એક ટુકડાનો ટેસ્ટ લેવાનું નક્કી કર્યું. ત્યારે એમના ધ્યાનમાં આવ્યું કે મંદિરની રચનામાં ઉપયોગમાં લેવાયેલા પથ્થર વજનમાં સાવ હલકા છે. એમણે એ પથ્થરના એક ટુકડાને પાણીમાં

નાખ્યો અને સૌના આશ્ચર્ય વચ્ચે એ પથ્થરનો ટુકડો પાણીમાં ડૂબ્યો નહીં, પરંતુ તરવા લાગ્યો. આપણને અહીં તરત જ રામાયણમાં આવતી, શ્રીરામ સેતુની રચના વિશેની કથા સ્વાભાવિકપણે યાદ આવે.

પણ તરતા પથ્થરનો અભ્યાસ કર્યા પછી પુરાતત્ત્વવિદો એ નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યા કે આ મંદિરની મજબૂતાઈ એના નિર્માણમાં વપરાયેલા આ વિશિષ્ટ પથ્થરને કારણે છે. જોકે હજુ આવા વિશિષ્ટ પથ્થરો અને એય આટલી મોટી માત્રામાં ક્યાંથી ઉપલબ્ધ થયા હશે એ વિશે કંઈ જાણી શકાયું નથી. આમ તો આપણે જાણીએ છીએ કે આવા પાણીમાં તરતા પથ્થર વિશ્વમાં ક્યાંય ઉપલબ્ધ હતા નહીં અને છે પણ નહીં. હા, રામાયણની કથા મુજબ જ્યારે સામાન્ય પથ્થર પર હનુમાનજી ‘શ્રીરામ’ લખી દેતા પછી એ પથ્થર પાણીમાં તરવા લાગતો અને એના પરિણામે ભારતથી શ્રીલંકા વચ્ચેનો શ્રીરામ સેતુ સદીઓ પહેલાં અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે, જેનું આજે પણ

સૌંદર્યશાસ્ત્રનું બેનમૂન સ્થાપત્ય છે આ મંદિર

સમુદ્રના પેટાળમાં અસ્તિત્વ છે એની નાસાએ પુષ્ટિ કરી છે.

ભારત છેક પ્રાચીન અને વેદકાલીન સમયખંડથી પોતાની પરંપરા સાથે સંસ્કૃતિ અને વારસાને સાચવતો આવ્યો છે. આપણા દેશમાં અદ્ભુત, અલૌકિક, અકલ્પનીય, અવર્ણનીય તેમ જ અનોખા શિલ્પ સ્થાપત્યોની કોઈ જ કમી નથી. કમનસીબીની વાત એ છે કે આવા અનેક સ્થાપત્યો પર આપણા સૌનું ધ્યાન ત્યારે જાય છે જ્યારે તેને કોઈ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે બિરદાવવામાં આવે. હમ્પીનાં મંદિરો, ખજુરાહો, મહાબલીપુરમ, મહાબોધિ મંદિર, ચોલાપુરમ, ચાંપાનેર, કેલાસ મંદિર વગેરે આવાં ઉદાહરણો છે જે યુનેસ્કો વર્લ્ડ હેરિટેજ સાઈટ બન્યા પછી પ્રવાસીઓની પસંદગીનું કેન્દ્ર બન્યા છે.

આજે જરૂરિયાત તો એ છે કે આપણા આવા ભવ્ય વારસા અને વૈભવને આપણે જાતે જ જાણીએ, અન્યને જણાવીએ અને એને પ્રવાસન સ્થળ તરીકે પ્રખ્યાત બનાવવામાં સહાયક બનીએ. અન્યથા જેવું અનેક બાબતોમાં બન્યું છે એમ, વિદેશીઓની સ્વીકૃતિ મળ્યા પછી, માન્યતા મળ્યા પછી આપણે આપણા વારસા અને એના વૈભવને જાણતા, માણતા, મૂલવતા થઈશું.

વૈશ્વિક સ્તરે ભારતીય શિલ્પસ્થાપત્યો કે એવા અન્ય પ્રાચીન પૌરાણિક વારસાને સ્વીકૃતિ અને માન્યતા મળે એ હંમેશાં આવકાર્ય હોય જ પરંતુ જ્યારે અતુલ્ય ભારતના સૂત્ર સાથે આપણી દેશદાઝ અને દેશપ્રેમને જરાક જુદી દૃષ્ટિએ જોવા, મૂલવવાનો પ્રયાસ કરીશું તો ચોક્કસપણે આપણે આપણા વૈભવ અને વારસાના જતન, સંવર્ધન માટે વિદેશી સ્વીકૃતિ કે માન્યતાની લગીરેય જરૂર નહીં પડે. ■

જીવનને સૂરમય બનાવનારા સંગીત સાધકોના આર્થિક સૂર બેસૂરા બન્યા

કોરોનાના કારણે દરેક ક્ષેત્રના લોકોને અનેક ઉપાધિઓ સહન કરવી પડી છે. કચ્છમાં લોકસંગીતની આરાધના કરનારા કલાકારોને પણ ખૂબ મોટો આર્થિક ફટકો પડ્યો છે. આજે આ કલાકારો જીવન નિર્વાહ માટે મજૂરી કરવા મજબૂર બન્યા છે.

suchita@sambhaav.com

કોવિડની મહામારીએ દરેક વ્યક્તિના જીવનનાં ગણિત ફેરવી નાખ્યા છે. ભણેલા, નોકરિયાત લોકો, શહેરી વેપારીઓ કે ખેડૂતો તમામને કોરોનાની ઝાળ લાગી છે. કચ્છ તેના કુદરતી સૌંદર્યની સાથે સાથે તેની સંસ્કૃતિ માટે પણ વિખ્યાત છે. અહીંનું લોકસંગીત દેશવિદેશના શ્રોતાઓના મન ડોલાવે છે. કચ્છનાં ગામેગામ ફેલાયેલા લોકસંગીતના કલાકારો કોવિડ પહેલાં ખુશહાલ જિંદગી જીવતા હતા. સ્થાનિકો, મોટાં શહેરોમાં અને વિદેશોમાં નાના મોટા કાર્યક્રમો કરીને સહેલાઈથી આજીવિકા રળી લેતા હતા, પરંતુ કોરોનાએ બધા જ કાર્યક્રમો પર રોક લગાવી દીધી અને તેની સીધી અસર આ કલાકારોને થઈ છે. નાનાં ગામડાંમાં રહેતા અને સંગીત સિવાય અન્ય કોઈ વિશેષ આવડત ન ધરાવતા કલાકારો ઘર ચલાવવા માટે મજૂરી કરવા મજબૂર બન્યા છે.

સંગીત ઉપરાંતની કોઈ આવડતો પણ આ કલાકારોમાં નથી હોતી આથી અત્યારે કોઈ ખેતી, મજૂરી, રિક્ષા કે ટ્રક ડ્રાઇવિંગ કરે છે તો કોઈને શાકભાજી વેચવા પડે છે

કચ્છનું લોકસંગીત જગમશદૂર હોવા છતાં કલાકારોની આર્થિક સ્થિતિ બહુ સારી કહી શકાય તેવી નથી. અમુક મોટા ગજાના કલાકારોને છોડીને અન્ય નાના કલાકારો અને સાજિંદાઓ જેવા સપોર્ટિંગ આર્ટિસ્ટો રોજનું કમાઈને રોજ ખાવાવાળા હતા. ૨૦૨૦ના વર્ષમાં કચ્છ સહિત દુનિયાભરમાં કોરોનાનો કહેર છવાયો છે અને લોકડાઉન સહિતનાં અનેક પગલાં લેવામાં આવ્યાં છે. જેના કારણે ગામડાંમાં, શહેરોમાં કે વિદેશોમાં થતાં સંગીતના કાર્યક્રમો પર પણ પાબંદી લદાઈ ગઈ છે. સ્થાનિક કલાકારોની રોજરોટી છીનવાઈ ગઈ છે. આજે દોઢ વર્ષ પછી સ્થિતિ વધુ કટોકટીભરી બની છે.

કચ્છમાં રણોત્સવ ચાલુ થયા પછી પ્રવાસનને વેગ મળ્યો છે. નવરાત્રી, દિવાળી અને શિયાળાના ૪-૫ મહિનામાં અમુક કલાકારો તો આખા વર્ષની કમાણી કરી લેતા હતા. નાના કલાકારોને ક્યારેય વધુ વળતર તો મળતું જ ન હતું, પરંતુ લગ્નગાળામાં સંગીતસંધ્યા કે રાસ-ગરબાના કાર્યક્રમો,

સંતવાણી જેવા કાર્યક્રમો ઉપરાંત કોઈ ગુજરી જાય તો શહેરોમાં પ્રાર્થના સભા અને ગામડાંમાં તેર દિવસ સુધી રોજ રોજ ઘરે યોજાતા ભજનના કાર્યક્રમો, મંદિરોના વિવિધ કાર્યક્રમો, કથાઓ, દ્વારના લોકાર્પણ, સામૈયાના કાર્યક્રમો વર્ષ દરમિયાન યોજાતા રહે છે. સામાન્ય રીતે એક કલાકારને અઠવાડિયામાં ૨-૩ કાર્યક્રમો તો મળી જ રહેતા હતા. આ બધા કાર્યક્રમોમાંથી કલાકારોનું જીવન નબી જાય છે, પરંતુ અત્યારે બધા જ કાર્યક્રમો બંધ હોવાથી કલાકારોની મુશ્કેલી વધી છે. આ ઉપરાંત નાના કલાકારોને બચતની આદત નહીંવત્ હોય છે. તેથી મુશ્કેલીના દિવસો તેમના માટે પસાર કરવા ખૂબ અઘરા બન્યા છે. સંગીત ઉપરાંતની કોઈ આવડતો પણ તેમનામાં નથી હોતી આથી અત્યારે તો ખેતી, મજૂરી, રિક્ષા કે ટ્રક ડ્રાઈવિંગ કરે છે તો કોઈને શાકભાજી વેચવા પડે છે, કોઈ અથાણા વેચે છે, અમુક કલાકારો હસ્તકલામાં પણ જોડાઈ ગયા છે. આમ આ કલાકારોની સ્થિતિ અત્યારે ભારે કફોડી બની છે.

ત્રણેક દાયકાથી કચ્છી લોકસંગીત, ગાયકી અને વાદ્યોને દેશ-વિદેશમાં જાણીતું કરનારા લોકકલાકાર લાલ રાંભિયા કલાકારોની કોરોના કાળની પીડા વર્ણવતા જણાવે છે કે, ‘થોડાં વર્ષો પહેલાં લોકો કચ્છના સંગીતથી પરિચિત ન હતા, પરંતુ જેમ તેમને થોડી થોડી તક મળવા લાગી તેમ તેમ તેમને કાર્યક્રમો મળતા થયા. રણોત્સવ શરૂ થતાં ગાયકો અને વાદ્યકોને ચાર-પાંચ મહિના ખૂબ કામ મળવા લાગ્યું, લોકો પણ પોતાના કાર્યક્રમોમાં, લગ્ન, સગાઈ જેવા પ્રસંગોમાં, ધાર્મિક કાર્યક્રમોમાં બોલાવવા લાગ્યા હતા. કચ્છમાં વસતા વિવિધ સમાજ જેવા કે રબારી, આહીર, જત વગેરે દરેકના પોતાના કલાકારો હોય છે, જેઓ અમુક વિશિષ્ટતા ધરાવતા હોય છે. સંતવાણી જેવા કાર્યક્રમોમાં આ કલાકારો છવાવા લાગ્યા. કલાકારો પર થતી ‘ગોર’ના કારણે તેમને સ્વમાનભેર સારી એવી ધનરાશિ પણ મળવા લાગી અને તેમનું જીવનધોરણ સુધર્યું, પરંતુ કોરોના કાળમાં બધા જ કાર્યક્રમો

સંતવાણી જેવા કાર્યક્રમોને કારણે કલાકારોને ઓળખ અને આમદની બંને સાંપડતા

પર પાબંધી લદાઈ જતાં તેમની મુશ્કેલીઓ વધી છે. મોટા કલાકારો પાસે જે બચત હતી તેમાંથી તેઓનું ગુજરાન ચાલે છે, પરંતુ નાના કલાકારો પાસે કોઈ બચત હોતી નથી. તેઓની આવક આવતાંની સાથે જ વપરાઈ જતી હોવાથી લોકડાઉન અને તેના પછીના કાળમાં આર્થિક સ્થિતિ કફોડી બની છે.’

આ કલાકારોની મુશ્કેલી કાયમી રીતે દૂર થાય તે માટેની વાત કરતાં તેઓ કહે છે, ‘દાતાઓ તરફથી કલાકારો માટે રાશનકિટ કે એવી નાની મોટી સહાય મળે છે, પરંતુ સ્વમાની કલાકારોને દાન નહીં, પણ કામ જોઈએ છે. આ કલાકારોને કાયમી કામ મળી રહે તે માટે સરકારે આયોજન કરવું જોઈએ. નશાબંધી, જળસંચય જેવા વિભાગોમાં તેમની યોજનાઓ લોકો સુધી પહોંચાડવા માટે, લોકજાગૃતિ માટે લોકડાયરા, શેરીનાટકો જેવા કાર્યક્રમો યોજાય છે. આવા કાર્યક્રમોમાં સ્થાનિક નાના કલાકારોને કામ આપવાની જોગવાઈ છે, પરંતુ અહીં તમામ કલાકારોને વારાફરતી કામ મળતું નથી. આ કલાકારો કોરોના પ્રત્યે લોકોને જાગૃત કરવાનું કામ પણ સારી કરી શકે તેમ છે. તેમને લોકોના રસની ખરી નસની ખબર હોય છે. આ ઉપરાંત સરકાર જ્યારે તેમના કામના પાંચ વર્ષની ઉજવણી કરી રહી છે તો

તે કાર્યક્રમોમાં પણ સ્થાનિક કલાકારોને કામ આપીને તેમને સ્વમાનભેર રોજગારી આપી શકાય તેમ છે. આ ઉપરાંત સમાજના લોકો પોતાના કાર્યક્રમોમાં જ્યારે મોટા કલાકારોને કે બહારના કલાકારોને આમંત્રે છે ત્યારે તેની સાથે સાથે નાના કલાકારોને બોલાવીને તેમની કલા પણ રજૂ કરવાની તક આપીને તેમને સન્માનભેર માનધન આપી શકાય. આમ જો સરકાર અને સમાજ બંને કલાકારોને કામ આપશે તો આ કલાકારો ફરી પોતાની સંસ્કૃતિને સાચવવા સજ્જ બની શકશે, નહીં તો હાલની સ્થિતિમાં તેઓ પોતાની રોજરોટી ચલાવવાની કશ્મકશમાં સંસ્કૃતિના જતન માટે યોગદાન આપી જ નહીં શકે.’

કચ્છના કલાકારોના હિતમાં કામ કરતી સંસ્થા ‘કલાવારસો’ના સ્થાપક ભારમલ સંજોટ પણ આવી જ કંઈ વાત કહે છે. તેઓ જણાવે છે, ‘કચ્છનાં લગભગ દરેક ગામડાંમાં નાના મોટા ૪-૫ સંગીતના કલાકારો તો હોય જ છે. સમગ્ર કચ્છમાં અંદાજે ૪૫૦૦ જેટલા કલાકારો વસે છે. તેમાં ડાયરાના કલાકારો, ગ્રામીણ વિસ્તારના, શહેરી વિસ્તારના અને લોકસંગીતના કલાકારો હોય છે. મોટા ભાગના નાના કલાકારોની આજીવિકાનું સાધન માત્ર અને માત્ર સંગીત જ છે. અત્યાર સુધી તેમને વર્ષ દરમિયાન અનેક નાના મોટા કાર્યક્રમો મળી રહેતા હતા અને તેના થકી તેમની આજીવિકા ચાલતી હતી, પરંતુ કોરોનાની સૌથી વધુ ખરાબ અસર નાના કલાકારોને થઈ છે. કચ્છમાં મોટા કલાકારો બહુ થોડા ૨૦-૨૫ જેટલા જ હશે. તેમની

સરકાર જ્યારે પોતાના કામના પાંચ વર્ષની ઉજવણી કરી રહી છે તો તે કાર્યક્રમોમાં પણ સ્થાનિક કલાકારોને કામ આપીને તેમને સ્વમાનભેર રોજગારી આપી શકાય તેમ છે

પરિવારનો જીવન નિવહિ કરવાનો યક્ષ પ્રશ્ન કલાકારો સામે ઊભો છે

પાસે રહેલી બચતથી તેમનું કામ અત્યાર સુધી તો ચાલી રહ્યું છે, પરંતુ તેમનું જીવનધોરણ ઊંચું હોવાથી તેમની પણ મુશ્કેલીઓ તો વધી જ છે. નાના કલાકારોને મજૂરી કરવાનો જ વારો આવ્યો છે. સરકારની કલાકાર કલ્યાણ નિધિની યોજના છે. જેમાં કલાકારોને રોકડ સહાય, પેન્શન અને ગુજરી ગયા પછી પરિવારને સહાયની યોજનાઓ છે, પરંતુ તેનો લાભ બહુ થોડા કલાકારોને મળે છે. કોરોના કાળમાં પણ સહાયર્થે કલાકારોની વિગત મગાવાઈ હતી, પરંતુ હજુ સુધી કોઈને સહાય મળી નથી.’

કલાકારોને કાયમી રોજગારી મળે તે માટેનાં પગલાંની વાત કરતાં તેઓ કહે છે, ‘રાજસ્થાન સરકારની જેમ ગુજરાત સરકારે પણ તમામ રિસોર્ટમાં સ્થાનિક કલાકારોને કામ મળે તેવો નિયમ કરવો જોઈએ. તેમ જ નવી પેઢીને સંગીતમાં તૈયાર કરવા માટે ગામેગામ શાળાઓ સાથે સંલગ્ન રિયાઝ શાળાઓ શરૂ કરીને તેનું કામ સ્થાનિક મોટી ઉંમરના કલાકારોને સોંપવું જોઈએ. સરકારી કાર્યક્રમોમાં પણ કલાકારોને કામ આપવું જોઈએ. જેથી તેમને વર્ષભર સહેલાઈથી રોજગારી મળી શકે અને સંગીતની સાધના પણ તેઓ કરી શકે. અમે અમારી રુદ્રાણીની

રિયાઝ શાળામાં લોકડાઉન દરમિયાન થોડા થોડા કલાકારોને બોલાવીને તેમની કલાનું રેકોર્ડિંગ કરીને તેના આલ્બમ બહાર પાડ્યા છે. તેમ જ કલાનું ડોક્યુમેન્ટેશન પણ કર્યું છે. આ કલાકારોને અમે પુરસ્કાર પણ આપ્યો છે. આવું જ કંઈક મોટા પાયે પણ થવું જોઈએ.’

નાટ્યક્ષેત્રે કામ કરતાં ભુજના પંકજ ઝાલા નાટ્યક્ષેત્રના કલાકારો અને મદદનીશોની મુશ્કેલીની વાત કરતાં કહે છે કે, ‘નાટ્યકલાકારો - અભિનેતાઓ માટે નાટક એ એક માત્ર આજીવિકાનું સાધન હોતું નથી. આથી કોરોના કાળમાં તેમને વિશેષ મુશ્કેલી પડી નથી, પરંતુ મદદનીશો, સાઉન્ડવાળા, લાઈટવાળા, સેટિંગ્સ અને પ્રોપર્ટીવાળાઓનું મોટું અને મહત્વનું કામ બંધ થયું છે. તેથી તેમની આર્થિક મુશ્કેલીઓ વધી છે. નાટ્યપ્રવૃત્તિ બંધ થઈ છે, અમારા તૈયાર નાટકો પણ મંચસ્થ થતાં અટકી ગયા છે. ગણેશોત્સવમાં અનેક જગ્યાએ નાટકો યોજાતા હોય છે. ગયા વર્ષે તો બધું જ બંધ હતું. હવે આ વર્ષે શું થાય છે તે જોવાનું રહ્યું.’

નેશનલ એવોર્ડ વિજેતા ગુજરાતી ફિલ્મ ‘હેલ્લારો’ના ગાયક મૂરા લાલા મારવાડા સાથે વાત કરતાં તેમણે નાના કલાકારોની વ્યથા વર્ણવી હતી. ભારત - પાકિસ્તાનની

સીમાની નજીક ધોળાવીરા પાસે રણમાં આવેલા ખડીરના જનાણ ગામના આ ગાયક કલાકાર જણાવે છે, ‘હાલ તો બધું જ બંધ છે. અમારા કોઈ કાર્યક્રમો થતાં નથી. મોટા ગજાના કલાકારોને બહુ વાંધો આવ્યો નથી, પરંતુ નાના કલાકારો, લોકકલાકારોની મુશ્કેલી વધુ છે. તેમની રોજરોટીનો મુખ્ય સ્ત્રોત જ બંધ થયો છે. આથી અનેક કલાકારોને કલાની સાધનાના બદલે મજૂરી કરવી પડે છે. કોઈ ગેરેજમાં કામ કરે છે તો કોઈ ટ્રાઈવિંગ કરે છે. કોઈ ખેતરમાં મજૂરી કરે છે. સરકાર તરફથી કોઈ મદદ મળી નથી અને સંસ્થાઓ દ્વારા અપાતી સહાય પણ બધા જ કલાકારોને મળી નથી. હવે નિયમિત રીતે પૂર્વવત્ કાર્યક્રમો ચાલુ થાય તો જ સ્થિતિ સુધરે તેમ છે. કચ્છના મોટા ભાગના કલાકારો અંતરિયાળ વિસ્તારમાં વસે છે. તેમની પાસે અન્ય કોઈ ધંધા-રોજગાર નથી. આથી સરકારે તેમને નિયમિત કામ મળે તેવા પણ પ્રયત્ન કરવા જોઈએ ‘ને નાના પાયે પણ સમાજમાં કાર્યક્રમો ચાલુ થાય તે માટે છૂટ આપવી જોઈએ.’

આ બધા કલાકારોનું કહેવાનું છે કે, સમાજમાં સંગીત જેવી કલાને જીવનજરૂરી સમજાતી નથી. કલા માત્ર મનોરંજન માટે કે સમય પસાર કરવા માટે જ હોવાનું મનાય છે. આથી કલાકારોને પણ જીવનજરૂરિયાત સાથે વણી લેવાયા નથી. આજે કચ્છના અમુક કલાકારો ફિલ્મ ઈન્ડસ્ટ્રીમાં જોડાઈ શક્યા છે, પરંતુ ત્યાં પણ તેમનું શોષણ જ થાય છે. કચ્છી ગીત સંગીત ફિલ્મોમાં હોય છે, પરંતુ તેનો શ્રેય મૂળ કલાકારોને મળવાના બદલે જેણે ગીતોને સજાવીને ફિલ્મોમાં મૂક્યા છે કે ગાયા છે તેમને જ મળે છે. મૂળ કલાકારોને બહુ નજીવી રકમ જ અપાય છે. આ કલાકારોને એવું કંઈક વળતર રૂપે આપવું જોઈએ કે તેમનું ભવિષ્ય સુધરી શકે. સમાજમાં પણ પોતાના ઘર, કુટુંબના સામાજિક કે ધાર્મિક કાર્યક્રમોમાં લોકો બહારના કે મોટા કલાકારોને બોલાવવાનું પસંદ કરે છે. તેની સાથે જો થોડા સમય માટે પણ સ્થાનિક કલાકારોને પોતાની કલા રજૂ કરવા માટે તક અપાય તો તેમને મોટો આર્થિક સહારો તો મળે જ સાથે સાથે નવી પેઢી સાંસ્કૃતિક વારસાથી પરિચિત પણ થઈ શકે.

કચ્છના લોકસંગીતના વારસાને સાચવીને બેઠેલા આ કલાકારોને મદદની નહીં, પણ કામની જરૂર છે. તેઓ કાયમી રીતે રોજગારી મળે તેવું કામ માગી રહ્યા છે. ■

કચ્છી ગીત સંગીત ફિલ્મોમાં હોય છે, પરંતુ તેનો શ્રેય મૂળ કલાકારોને મળવાના બદલે જેણે ગીતોને સજાવીને ફિલ્મોમાં મૂક્યા છે કે ગાયા છે તેમને જ મળે છે

પોતાના ગામને ગામ-વન બનાવી ઉમદા ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું તુલસીપુરા ગામે

માનવ જીવનમાં વૃક્ષોનું અનેરું મહત્વ છે. આપણા પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં પણ વૃક્ષોનો મહિમાગાન કરવામાં આવ્યો છે. વૃક્ષો માનવીને પ્રાણ વાયુ પૂરો પાડે છે એ વાત તો સૌ કોઈ જાણે છે. છતાં આજે વધતી વસ્તી અને ઘટતાં વૃક્ષોના કારણે ગ્લોબલ વોર્મિંગની સમસ્યા સર્જાય છે. આવા સમયે સાવલી તાલુકાના તુલસીપુરા ગામે માત્ર એક જ વર્ષની અંદર ગામ-વન બનાવાનું અન્ય ગામોને ઉમદા ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું છે.

hetalrao@sambhaav.com

ફૂલ, છોડ અને વૃક્ષો સાથેના ગાર્ડન શહેરોના મોટા મોટા બંગલામાં જોવા મળે છે. હવે તો લોકો કિચન ગાર્ડન અને બાલ્કની ગાર્ડનના પણ શોખીન બન્યા છે, પરંતુ પોતાના જ ગામમાં વિશાળ જંગલનો વિચાર કરવો એટલે લગભગ શક્ય જેવી વાત નથી લાગતી અને જો જંગલની મજા લેવી હોય તો ફરવાનો પ્લાન બનાવવો પડે છે, પરંતુ વડોદરા જિલ્લાના સાવલી તાલુકાના તુલસીપુરા ગામના લોકોને તો ઘરઆંગણે જ ગામ-વન છે, આ ગામ-વન તૈયાર કરવા માટે સતત એક વર્ષનો પરિશ્રમ કરવામાં આવ્યો છે. મિયાવાકી પદ્ધતિ દ્વારા આ ગામે એક અનોખી પહેલ કરી છે. એક વર્ષમાં વિવિધ પ્રજાતિનાં ૧૨ જેટલાં વૃક્ષો ઉછેરી ગ્રામ્ય-વન ઊભું કરી ગામને સંપૂર્ણ રીતે હરિયાળું બનાવવાનો શ્રેય મેળવ્યો છે.

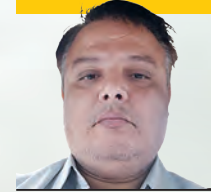
શું એક વર્ષમાં ગામ-વન બનાવવું શક્ય છે? તો જવાબ છે હા. મિયાવાકી પદ્ધતિ દ્વારા કોઈ પણ ગામ આ રીતે પોતાના ગામને હરિયાળું અને લહેરાતું બનાવી શકે છે. તુલસીપુરા ગ્રામ પંચાયતે વડોદરા જિલ્લા ગ્રામ વિકાસ એજન્સી દ્વારા મનરેગા યોજના હેઠળ મિયાવાકી પદ્ધતિથી એક હેક્ટર જમીન વિસ્તારમાં ૧૨ હજાર વૃક્ષોનું વાવેતર કરી વિશાળ જંગલ ઊભું કર્યું છે. એટલું જ નહીં, આ એક વર્ષ દરમિયાન ગ્રામજનોને ૪૩૫૦ માનવ દિન જેટલી રોજગારી પણ મળી રહી હતી.

તુલસીપુરા ગામના આ જંગલમાં ગોરસ આંબલી, સાદળ, જાંબુડો, સીતાફળ, ખાટી આમલી, નીલગિરિ, ગુલમોહર, શીશુ, બંગાળી, વાંસ, સપ્તપદી, પ્રેસ્ટ્રો, ગોરાળ, રેટ્ટી, આમરી, કનજ, ગુંદા, કદમ, લીમડો અને કાલીદ સહિતની ૨૦ પ્રજાતિનાં વૃક્ષોનું વાવેતર કરવામાં આવ્યું છે. આ વિશે વાત કરતાં તુલસીપુરા ગામનાં સરપંચ સીમાબહેન તલાવિયા ‘અભિયાન’ સાથે વાત કરતાં કહે છે કે, ‘અમારા ગામને હરિયાળું બનાવવા માટેની નેમ અમે બધાએ સાથે મળીને લીધી હતી. અમારા ગ્રામ પંચાયતે વડોદરા જિલ્લા ગ્રામ વિકાસ એજન્સીની મનરેગા યોજના હેઠળ આ કાર્ય સફળ બનાવ્યું છે. એક વર્ષ સુધી સતત મહેનત પછી હવે અમારા ગામમાં અમારું જ

વન ઊભું થયું છે. જેની પાછળ અમે ઘણી મહેનત કરતા હતા. રોપાની યોગ્ય રીતે ઉછેરણી, સારું ખાતર, વ્યવસ્થિત પાણી મળી રહે તે પણ જોવાનું રહેતું. દરેક રોપા સુધી સારી રીતે પાણી પહોંચે તે માટે અમે નાના-નાના પાણીના પાળા કર્યા હતા અને વૃક્ષોની રોપણીનો સમય પણ ગત વર્ષના ચોમાસાનો પસંદ કર્યો. જેથી તેને બરોબર પાણી મળી રહે અને યોગ્ય રીતે વિકાસ થાય. બધાની મહેનતથી આજે અમારું ગામ-વન તૈયાર છે.’

જ્યારે સાવલી તાલુકાના પૂર્વ સભ્ય અને ગામ-વન માટે જેમણે સરપંચ અને ગ્રામજનોની પડખે રહીને કાર્ય કર્યું હતું એવા નલીન પટેલ આ વિશે ‘અભિયાન’ને કહે છે,

મિયાવાકી પદ્ધતિથી ૨૮ જેટલાં ગામોમાં ઘનિષ્ઠ વનીકરણ કરી એક લાખ જેટલા રોપા ઉછેરવામાં આવ્યા છે, ગામડાંઓને હરિયાળા બનાવવામાં આવી રહ્યા છે.

એસ.જે. પંડ્યા,
ડાયરેક્ટર ડીઆઈડી, વડોદરા

મિયાવાકી પદ્ધતિથી વૃક્ષોની વાવણી

મિયાવાકી પ્રક્રિયામાં ત્રણ પ્રકારના લેવલે વૃક્ષોની વાવણી કરવામાં આવે છે. જેમાં નાનાં વૃક્ષો, મોટાં વૃક્ષો અને મધ્યમ કદનાં વૃક્ષોનો સમાવેશ થાય છે. આ રીતે વાવણી કરવાથી બે છોડ વચ્ચેનું અંતર સરખું રહે છે. પ્રથમ લેવલના રોપામાં શેતૂર, નગોળ, અરડૂસી, કરેણ, સીતાફળ અને જામફળ જેવા પાકોનું ઉત્પાદન થાય છે. મધ્યમ પ્રકારના રોપામાં ગુલમહોર, બદામ, બંગાળી બાવળ વગેરે જેવા રોપા હોય છે. જ્યારે ઉચ્ચ લેવલની વાત કરીએ તો તેમાં ખાટી આમલી, પીપળ, બબૂલ, શિરસ અને કોઠા જેવા વૃક્ષોની વાવણી કરવામાં આવે છે. જ્યારે જમીનની ઉપર ડોડી અને મધુનાશીની જેવા ઔષધીય અને કોળા, દૂધી જેવા શાકભાજીના છોડ પણ વાવવામાં આવે છે. જમીનની અંદર શતાવરી, સૂરણ, રતાળુ, હળદળ અને આદુ જેવા રોપાની વાવણી કરાય છે. આ પદ્ધતિમાં એ વાતનું ખાસ ધ્યાન રાખવાનું હોય છે કે, દુ બાય દુ ફૂટના અંતરે વૃક્ષોની વાવણી કરવામાં આવે છે, તેની કાળજી પણ સારી રીતે રાખવાની હોય છે.

‘આજે જે પ્રમાણે ગ્લોબલ વોર્મિંગની સમસ્યા છે તે જોતા આવા ગામ-વન તમામ ગામમાં ઊભા થવા જોઈએ. તુલસીપુરા ગામમાં ગામ-વન બનવાની સાથે-સાથે ગ્રામજનોને માનવ દિન વેતન પણ મળી રહ્યું છે. માટે ગામ-વનની સાથે ગ્રામજનો પણ વર્ષ દરમિયાન આવક મેળવી શક્યા, જેના કારણે તેમનો ઉત્સાહ પણ બેવડાઈ ગયો. આજે જ્યારે તુલસીપુરા ગામમાં જુદી-જુદી પ્રજાતિનાં વૃક્ષોનું જંગલ જોવા મળે છે, ત્યારે એમ થાય છે કે કુદરતે બધું અહીં જ આપ્યું છે.’

હવે વાત કરીએ મિયાવાકી પદ્ધતિની તો આ જાપાનીઝ વનસ્પતિશાસ્ત્રી અકીરા મિયાવાકીએ આ પદ્ધતિની શોધ કરી હતી. આ રીત દ્વારા એક જ વિસ્તારમાં બિલકુલ જોડે-જોડે વૃક્ષોનું વાવેતર કરવામાં આવે છે. આ રીતે કરેલા વાવેતરના કારણે જગ્યાનો તો બચાવ થાય છે જ, ઉપરાંત વાવેતર કરેલા રોપાઓ એકબીજાની વૃદ્ધિ કરવામાં અને સૂર્યપ્રકાશને જમીન પર પહોંચવામાં પણ મદદ કરે છે અને રોપાના નીંદામણના વિકાસને પણ અટકાવે છે. રોપાઓની ત્રણ વર્ષ સુધી જાળવણી કરવી પડે છે. પછી તે પોતાની રીતે જ વધે છે. મિયાવાકી પદ્ધતિથી છોડનો વિકાસ દસ ગણો ઝડપથી થવાની સાથે ૨૫થી ૩૦

ગણુ ગાઢ જંગલ ઊભું થાય છે.

વડોદરા જિલ્લા ગ્રામ વિકાસ એજન્સીએ મનરેગાની મદદથી મિયાવાકી જંગલ ઉછેરવાના આયોજન સાથે વૃક્ષ ઉછેરને રોજગારી સાથે જોડીને વિકાસનો નવો માર્ગ બનાવ્યો છે. સામાન્ય રીતે એમ માનવામાં આવે છે કે, જંગલ બનાવવા માટે વિશાળ જમીનની જરૂર હોય છે, પરંતુ આ વાતને મિયાવાકી પદ્ધતિએ નિરર્થક કરી નાંખી છે. પોતાના ઘરના આંગણે, પોતાના ખેતરમાં

અમારા ગામને હરિયાળું બનાવવા માટેની નેમ અમે બધાએ સાથે મળીને લીધી હતી, એક વર્ષ સુધી સતત મહેનત પછી હવે ગામમાં અમારું જ વન ઊભું થયું છે

સીમાબહેન તલાવિયા,
સરખંચ, તુલસીપુરા ગામ

તુલસીપુરા ગામમાં ગામ-વન બનવાની સાથે ગ્રામજનોને માનવ દિન વેતન પણ મળ્યું છે. માટે ગામ-વનની સાથે ગ્રામજનો પણ વર્ષ દરમિયાન આવક મેળવી શક્યા છે

નલિન પટેલ,
પૂર્વ તાલુકા સભ્ય, સાવલી

પોતાના જંગલના સપનાને આ પદ્ધતિએ સાકાર કર્યા છે. ઉલ્લેખનીય છે કે, મિયાવાકી રીતનો ઉપયોગ કરી દસ વર્ષમાં જ ૧૦૦ વર્ષ જેટલું ગાઢ જંગલ બનાવી શકાય છે. જાપાનના અકીરા મિયાવાકીએ ટૂંકાગાળામાં ઘટાદાર અને વિશાળ જંગલ ઉછેરવાના હેતુથી આ પદ્ધતિનો વિકાસ કર્યો હતો. વિશ્વના અનેક દેશોએ મિયાવાકી પદ્ધતિથી જંગલનું નિર્માણ કર્યું છે. વડોદરા જિલ્લા ગ્રામ વિકાસ એજન્સીના નિયામક એસ.જે. પંડ્યાએ આ વિશે વાત કરતાં ‘અભિયાન’ને કહ્યું હતું કે, ‘વડોદરા જિલ્લામાં મનરેગા યોજના હેઠળ વર્ષ ૨૦૨૦-૨૧માં મિયાવાકી પદ્ધતિથી ૨૮ જેટલાં ગામોમાં ધનિષ્ઠ વનીકરણ કરી એક લાખ જેટલા રોપા ઉછેરવામાં આવ્યા છે. ગામડાંઓને હરિયાળા બનાવવા સાથે મનરેગા હેઠળ ૮૦ હજાર માનવ દિન રોજગારીના ઉત્પાદન સાથે શ્રમજીવીઓને રૂપિયા ૨૦ લાખ જેટલું વેતન ચૂકવવામાં આવ્યું છે. વડોદરા જિલ્લામાં મનરેગા હેઠળ ૨૦૨૦-૨૧માં પાંચ લાખ માનવ દિન રોજગારી ઊભી કરી શ્રમજીવીઓને રૂપિયા ૧૨૦ કરોડ તેમના બેંક એકાઉન્ટમાં સીધા જમા કરાવવામાં આવ્યા છે. ઉપરાંત તળાવ કિનારે અને અન્ય પડતર જમીનમાં ૩ લાખ જેટલા રોપાઓનું પણ વાવેતર કરવામાં આવ્યું છે.’

તુલસીપુરા ગામે જે રીતે મિયાવાકી પદ્ધતિ દ્વારા ઉત્સાહથી પોતાના ગામને હરિયાળું બનાવવાની પહેલ કરી છે એવી જ રીતે આગામી દિવસોમાં સમગ્ર ગુજરાત આ પદ્ધતિ દ્વારા હરિયાળું બને તેવા ઉમદા પ્રયત્ન જરૂર કરવા જોઈએ. ■

જ્યાં ચાર પેઢીથી પૂતના પૂજાય છે!

અપણા દેશમાં દરેકમાં ઈશ્વર છે તેવી ભાવના ધર્મ સાથે વણાયેલી છે. દેવ અને દેવીઓની મૂર્તિઓ શ્રદ્ધા સાથે પૂજાય છે. યુગોથી જે કથા સાંભળતાં આવ્યા છીએ તે મૂર્તિમાં દર્શન થાય છે, સહજ કથાઓ છે તે વાર અને તહેવારે યાદ આવી જાય, પણ દરેક પાત્રો યાદ કરતાં નથી. જેમ કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સાથે અનેક ચરિત્રો છે જે કથામાં વર્ણનમાં આવે, પણ તેમની મૂર્તિઓ સ્થાપિત નથી કે તેમનાં દર્શન કરવા લોકો ભેગાં થતાં નથી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની લીલાના પ્રસંગો વિવિધ મૂર્તિઓમાં કંડારી પ્રદર્શનમાં મૂકવામાં આવે છે. શ્રીકૃષ્ણ લીલા પ્રેરક છે. લોકો શ્રીકૃષ્ણના સંદેશાત્મક પ્રસંગો, જશોદાનો લાલો અને મટકી ફોડતો સખો કે વાંસળીના સૂરે ગાયો ચરાવતો કાનો જોઈ રાજ થતાં હોય છે.

પશ્ચિમ બંગાળના હુગલી જિલ્લાના ચંદનનગરમાં એક એવું મંદિર છે જ્યાં રાક્ષસી સ્વરૂપે શ્રીકૃષ્ણની માસી પૂતનાની વિશાળ મૂર્તિ છે. શિશુ કનૈયાને તેડી સ્તનમાં વિષ ધવડાવતી પૂતનાની મૂર્તિ છે. તેની રોજ પૂજા થાય છે. આ મંદિર ભવનને લોકોએ રાક્ષસ બાડી નામ આપ્યું છે. ચંદનનગરના નીચુપટ્ટી વિસ્તારમાં અધિકારી પરિવારના મંદિરમાં પ્રવેશ કરતાં અગ્નિ રેલાવતી આંખો અને બે મોટા ભયાનક દાંત ધરાવતી રાક્ષસી કાયા ધરાવતી પૂતનાનાં દર્શન થાય! ભક્તિ કરતાં ભય ઉપજાવે તેવું દૃશ્ય છે, પણ મંદિરમાં રાધાગોવિંદ, જગન્નાથ, બલભદ્ર અને સુભદ્રા બિરાજમાન છે. દિવસમાં નિયમ પ્રમાણે ત્રણવાર તેમની પૂજા થાય, આરતી થાય, ભોગ ધરાવવામાં આવે સાથે દરેક વખતે પૂતના પણ પૂજાય! પૂતના પૂજાને કારણે આ રાક્ષસી બાડીની ખ્યાતિ છે. લોકો જોવા આવે છે. કનૈયો સ્તનપાન કરે પછી પૂતનાનું પતન થયું તે કથા યુગોથી ગવાય છે.

કંસે કનૈયાને મારવા સ્તન પર વિષ ચોપડી પૂતનાને મોકલી તે પૌરાણિક આખ્યાનને મૂર્તિમાં ફેરવી ચાર પેઢીથી પૂજા કરવાની પ્રથા ચાલી આવે છે.

મૂળ રાધાગોવિંદનું મંદિર બની રહ્યું હતું, ત્યારે કંસના કપટ કે આકાશવાણીના પગલે તેણે ફરતાપૂર્વક દેવકીનાં સાત સંતાનોનો વધ કર્યો હતો તેવી કોઈ ભૂમિકા નહોતી. મંદિરના વર્તમાન પૂજક ગૌર અધિકારીના પૂર્વજોને સ્વપ્નમાં રાક્ષસીનો આદેશ થયો કે દેવી દેવતાઓનું મંદિર થાય પણ સાથે રાક્ષસી પૂતનાની મૂર્તિની પણ પ્રતિષ્ઠા કરવી અને નિયમ પ્રમાણે પૂજા પણ કરવી. સ્વપ્ન મુજબ પાલન થયું. આ લોકસંસ્કૃતિ અને પ્રણાલિકા ચાલતી આવી છે, પણ મંદિર કે રાક્ષસ બાડી હવે પહેલાં જેવી અડીખમ રહી નથી, તેને સંરક્ષણની જરૂર છે. લોકો ખાસ દિવસોમાં દર્શન માટે આ પુરાણા મંદિરમાં આવે ત્યારે અવાક થઈ શિશુ કનૈયાને તેડી ભય ઉપજાવતી પૂતનાને જોઈ આગળ વધે ત્યારે ચાર પેઢી જૂની સ્વપ્ન કથા પણ જાણવા મળે છે.

ચંદનનગરની જગધાત્રી પૂજાનું જબરજસ્ત આકર્ષણ છે. અહીંના લાઈટોથી અજાયબી સર્જતા કારીગરો જાણીતા છે. કેન્ચ યુગની ધરોહર હજી સલામત છે. ચંદનનગર બંગાળી મીઠાઈઓ માટે

પણ જાણીતું છે. દૂધ ફાડીને તેમાંથી ગર અલગ તારવી છેનો અને તેના સંદેશ વખણાય છે, સંદેશ જે કનૈયાને ભોગમાં ધરાવાય તેને બાબુ સંદેશ કહેવાય છે, જે નરમ હોય છે, પણ કડક સંદેશ અને તેમાં રસ ભરેલો હોય તેની મજા અલગ છે. આ જલભરા સંદેશ દેશ-વિદેશમાં જાય છે. શ્રીકૃષ્ણની કથા તો કર્મનો સંદેશ છે. કુરુક્ષેત્રમાં અર્જુનને અભય વચન આપતાં કહ્યું છે કે હે ભારત, તું તો નિમિત્તમાત્ર છે. તું જે જીવન-મરણ જોઈ રહ્યો છે તે સર્વત્રમાં હું જ છું.

અધિકારી પરિવાર આ રાક્ષસી બાડીમાં આવતાં લોકોને પૂર્વજોના સ્વપ્નની ગાથા કહેતાં રાક્ષસી પૂતનાના હાથમાં કનૈયાને જગતનો રક્ષક મામા કંસના કોઈ કપટનો ભોગ બન્યા નથી એ પણ કહે છે. પૂર્વજોએ સ્વપ્ન મુજબ મંદિર બનાવ્યું, તેમની આસ્થા રાધાગોવિંદ, જગન્નાથ, બલભદ્ર અને સુભદ્રામાં છે. સાથે

દેખારો વરસોથી આ કર્મના

સિદ્ધાંતની સચોટ ગીતા ગવાય છે.

શ્રીકૃષ્ણના જીવનનો આ અલૌકિક

પ્રભાવ છે કે કાળિયો નાગ કે પૂતના

માસી પણ તેની સાથે યાદ કરાય છે

પ્રવેશદ્વારમાં પૂતના છે તે ધારે તો પણ વિષથી ભરેલા સ્તનપાનથી ધવડાવી કનૈયાને મારવાની લીલા કરી શકતી નથી.

હજારો વરસોથી આ કર્મના સિદ્ધાંતની સચોટ ગીતા ગવાય છે. શ્રીકૃષ્ણના જીવનનો આ અલૌકિક પ્રભાવ છે કે કાળિયો નાગ કે પૂતના માસી પણ તેની સાથે યાદ પણ કરાય છે. ચંદનનગરના રાક્ષસી બાડીમાં દેવ-દેવીઓ સાથે પૂતના પણ પ્રાસંગિક છે જે અમૃત અને વિષ માટે મંથન કરાવી શકે તેને પૂતના વિષપાન ન કરાવી શકી, બલ્કે ચીસો પાડતી થઈ ગઈ હતી!

ચંદનનગરના અધિકારી પરિવારની રાક્ષસી બાડીમાં પૂતના અને તેના ખોળામાં કનૈયાને જોવા આવતાં લોકોને ખબર છે, કંસ પોતાના મૃત્યુના ભયમાં દેવકીનાં સંતાનોને મારી નાખતો હતો, જે માયાથી છટકી ગયો તે જ પૂતના અને કંસનો કાળ બન્યો...! ■

કવિતાને કવિનો 'ભ્રમ'

વાહ! શું એ જમાનો હતો! કોઈ કવિ રસ્તા પર મળી જાય તો લોકો એને જોવા માટે ટોળે વળતા અને આજે? જોકે આજે પણ ટોળે તો વળે જ છે... પણ પૂરા કૌતુક સાથે કે આટલી મોંઘવારીમાં આ કવિ જીવતો કઈ રીતે રહી શક્યો છે?

કવિ વિશે પૂરા સમાજમાં છાપ વખાણવા લાયક રહી નથી. આજે તો કોઈ સમજુ અને લાગણીશીલ બાપ, કવિને પોતાની દીકરી પરણાવવાનું વિચારે નહીં. હા, 'થાપણ' જો સહેજ રિકેક્ટિવ હોય તો વાત જુદી છે. બાકી કવિને પોતાની દીકરી ધીરતાં ડાહ્યો માણસ સો વખત વિચાર કરે. કવિ અને રાજકારણી બંને વચ્ચે જો પસંદગી કરવાની હશે તો શાણો બાપ રાજકારણી સાથે દીકરી પરણાવવાનું પસંદ કરશે — માત્ર એ જ વિચારે કે દીકરી ભૂખે તો નહીં મરે!

બાબુ બોસનો બાપ જ્યારે જ્યારે મને મળે છે ત્યારે ત્યારે તે બિચારો હૈયાવરાળ કાઢે છે કે મારા પહેલા બે દીકરા તો ઠેકાણે પડી ગયા છે, પણ આ બાબુ કોણ જાણે કે કેવા યોધડિયામાં પેદા થયો છે કે કવિ થઈ ગયો... બોલો! એક કવિના બાપ હોવા બદલ મેં આજ સુધી કોઈ બાપને સુખી જોયો નથી, તો બિચારા કવિના સસરાની તો વાત જ શી કરવી?

બાબુ બોસને કવિ હોવાનો ગર્વ છે એટલો જ શોભ બાબુના બાપને બાબુના બાપ હોવાનો છે. બાબુ કવિતામાં ને કવિતામાં એટલો બધો રચ્યોપચ્યો રહે છે કે કોઈની સાથે વાતો કરે કે ગપ્પાં મારવા બેસે તો પણ કવિતામાં જ! રસ્તામાં મને બાબુ બોસ મળે તો ફરિયાદના સ્વરમાં અને ગઝલના લયમાં જ મને પૂછે :

'કેટલું શોધ્યા કરું છું, હું તને?

થાય છે, ખોયા કરું છું હું તને!'

હું તેને ગદ્યમાં જવાબ આપું તો પાછું એ એના કવિસ્વભાવને ગમે નહીં. હું એને કહું કે ભાઈ બાબુ, આપણે ઘણા દિવસે મળ્યા કેમ? તો એ મને કવિતામાં જ કહે :

'તારા વિયોગની ક્ષણ, ક્ષણ નથી પણ સદી છે,
તું મળે તો રણ, રણ નથી પણ નદી છે!'

હું એના ખભે હાથ મૂકીને કહું પણ ખરો કે કેમ આટલો બધો દૂબળો પડી ગયો છે? કોઈ ચિંતા છે? ટેન્શન છે? ત્યારે તે દેવદાસના અંદાજમાં તરડાયેલું સ્મિત કરીને એટલું કહે :

'પારો — સોરી ચારોને હમં પૂછા : ક્યા ગમ હે?

આંખો મેં આંસુ પોંછા, પૂછા : ક્યા કમ હે?'

બાબુના હાલ જોયા પછી મને ક્યારેય એવો જીવલેશ વિચાર નથી આવ્યો કે હું પોતે કવિ હોઉં. કવિ હોવાના વિચારે જ મારાં રૂંવાડાં ખડાં થઈ જાય છે. કવિઓ વિશે જેમ જેમ હું જાણતો-સમજતો થઈ ગયો તેમ તેમ એ લોકોમાંથી જ મને પ્રેરણા મળવા લાગી કે બીજું બધું બનવું હોય તે 'બનવા' હું તૈયાર છું, પણ...

કોઈ મને 'મૂરખ' કહીને બોલાવે તો કદાચ ગમે (લાયકાતને કારણે નહીં) પણ 'એ કવિ' કહીને કોઈ

બોલાવે તો સહેજ પણ ન ગમે. નરસિંહ મહેતાથી માંડીને ડૉ. કૌશિક મહેતા સુધીના કોઈ પણ કવિઓ 'પાગલ' નામના વિઝિટિંગ કાર્ડ સિવાય કશું જ પામ્યા નથી. કવિતા એ તો નહીં કરવા જેવી પ્રવૃત્તિ છે. કવિ 'ગુડ ફોર નથિંગ' હોય છે એવા ખ્યાલથી લોકો તેને ટાઈમ પાસ કરવાનું સાધન માને છે.

એક દિવસ એક કવિ શાંતિનિકેતન પાસેથી પોતાની કવિતાના મૂડમાં પસાર થઈ રહ્યા હતા ત્યારે કોઈકે એક કોંગ્રેસી રાજકારણીને ટાગોર તરફ આંગળી ચીંધતાં કહ્યું કે, 'જુઓ, પેલા કવિ ટાગોર જઈ રહ્યા છે.' કવિને જોઈને પેલા કોંગ્રેસીએ આશ્ચર્યથી ઉદ્ગાર કાઢ્યો, 'અરે, આ તો કોઈ માણસ જેવો લાગે છે!'

કવિ જેવું પ્રાણી જ્યારે કોઈ રાજકારણીને ખરેખર માણસ જેવું લાગે ત્યારે કવિને નોર્મલ

લાફ્ટર વાઘરસ

ગણવો કે એબનોર્મલ એ સંશોધનનો વિષય છે.

કવિ વિશેની આવી છાપ માત્ર શહેરોમાં જ હોય છે એવું નથી, હવે તો ગામડાના માણસો પણ કવિઓથી ટેવાઈ ગયા છે. કોઈ માર્ગમાં સાંજના સમયે બે-ત્રણ સ્ત્રીઓ ભાગોળે સંડાસ જવા બેઠી હશે. એક પુરુષને નજીક આવતો જોઈને બધી સ્ત્રીઓ ઊભી થઈ ગઈ. એ પુરુષને નજીક આવતો જોઈને એક સ્ત્રીએ કહ્યું, ‘કાંઈ વાંધો નહીં, બેસો બેસો. આ તો કવિ છે, કવિનો વાંધો નહીં!’

કવિનો બાંધો જ એવો હોય છે કે કોઈનેય એનો વાંધો હોતો જ નથી. થોડા દિવસો પહેલાં મારો કવિમિત્ર બાબુ બોસ બીમાર પડેલો. મેં તેને દવા લાવવાની સલાહ આપી. તેણે કહ્યું :

‘દવા ખરીદવા હું જતો નથી.’

‘બસ, બસ’ મેં તેને બોલતા અટકાવ્યો. જો ન અટકાવ્યો હોત તો એનું ભાષણ મુક્તકમાં નહીં, પણ ખંડકાવ્યમાં રજૂ થયું હોત! બાબુ બોસના કહેવા પ્રમાણે કવિતા ત્યારે જ રચાય છે જ્યારે અંદરનું ડહાપણ ખર્ચાય છે. રોજની ઓછામાં ઓછી ત્રણેક કવિતાઓ લખાય નહીં ત્યાં સુધી બાબુને ચેન પડે નહીં. એટલે તો ઘણીવાર એ કહેતો ફરે છે :

‘આ રામને બીજો કોઈ આરામ નથી,

કવિતા સિવાય બીજું કોઈ કામ નથી.’

કહેવાય છે કે માણસ માત્ર ઈર્ષાને પાત્ર. માણસમાં જ ઈર્ષા હોય છે એવું નથી, કવિમાં પણ ઈર્ષા માણસ જેટલી જ જોવા મળે છે. અરીસા સામે સતત ઊભા રહેવાને કારણે એક કવિને પોતાની જ જાત પર ઈર્ષા આવી. ઈર્ષામાં ને ઈર્ષામાં એણે એવો તો જોરથી મુકકો માર્યો કે અરીસો ફૂટી ગયો. આંગળામાંથી લોહી વહેવા લાગ્યું. લોહીને જોઈને કવિને કવિતા ઊગી :

‘અહો! અહો! મુજ રક્ત આજ ધીરે વહો, કહો! કહો! આ અસ્થિઓને: સ્થિર રહો.’

કાકડીનું શાક સહેજ ખારું થઈ જવાને કારણે કવિરાજ બાબુએ એની પત્ની બબિતાના સ્વમાનનું ક્યુંબર કરી નાખતાં — મારી હાજરીમાં જ કહી દીધું :

‘આપણી વચ્ચે હવે કાંઈ પણ નથી,

કાકડીનું શાક હતું, એ પણ નથી!’

મેં બાબુને કહ્યું, કવિરાજ, તમે માણસ થઈને આમ ઘરની જ પત્નીનું અપમાન કરો છો એ સારું ન કહેવાય. માણસ તરીકે તમને શોભતું નથી. ત્યાં તો એણે પ્રહાર કર્યો :

‘કોણ કહે, હું માણસ છું,

લગ્ન એક એવું રસાયણ છે જેમાં કોઈ માણસ ઝબોળાય તો કવિ થઈ જાય અથવા કોઈ કવિ ઝબોળાય તો માણસ થઈ જાય છે. ક્યારેક પ્રોસેસ અવળી પણ જોવા મળે છે

કવિતાનું એક ફાનસ છું.’

‘અરે ભાઈ, તું જે હોય તે તને મુબારક.’ મેં સહેજ અકળાઈને કહ્યું, ‘પણ આમ મારા જેવા પારકા માણસની હાજરીમાં એક કવિ થઈને તમે કવિપત્નીનું અપમાન કરો છો એ તો કવિતાનું હડહડતું અપમાન થયું કહેવાય.’ પછી મેં બાબુનો હાથ મારા હાથમાં લઈને શાંતિથી કહ્યું, ‘ઊલટાનું તમારે તો તમારી પત્ની ઉપર કવિતા લખવી જોઈએ.’

‘હું તો લખું છું કવિતા માત્ર કાગળ પર, ચીતરું છું સરિતા માત્ર વાદળ પર.’

આટલું પદમાં બોલીને એ મારી સામે એવી રીતે ટગર ટગર જોઈ રહ્યો કે જાણે એ કોઈ પાગલને ન જોતો હોય!

આમેય, જેને આપણે પાગલ સમજીને દૂર રહેતા હોઈએ છીએ, હકીકતમાં એ જ લોકો આપણને પાગલ સમજીને પોતે જ દૂર રહેતા હોય છે. હવે આમાં સાચો પાગલ કોણ એ તો ઈશ્વર સિવાય કોણ જાણે? ભાઈ કો તો ભાઈ જ પહેચાને ને!

કવિ જ્યારે લગ્ન કરે છે ત્યારે તે માણસ થઈને સ્થિર થાય છે અથવા તો માણસ જેવો માણસ લગ્ન કરવાની ભૂલ કરતો હોય છે ત્યારે કાળક્રમે તે કવિ બની જતો હોય છે. ટૂંકમાં, લગ્ન એક એવું રસાયણ છે જેમાં કોઈ માણસ ઝબોળાય તો કવિ થઈ જાય અથવા કોઈ કવિ ઝબોળાય તો માણસ થઈ જાય છે. ક્યારેક પ્રોસેસ અવળી પણ જોવા મળે છે. લગ્નના રસાયણનો સ્પર્શ નહીં પામી શકવાના કુદરતી આશીર્વાદને કારણે પણ માણસ જેવો માણસ સાવ કવિ જેવો થઈને ફરતો હોય છે.

મેરેજ બ્યૂરો ચલાવતાં એક બહેને એક લગ્નોત્સુક યુવતીને યુવકનો પરિચય આપતાં એટલું જ કહ્યું કે, ‘આ ભાઈના પિતા પ્યાતનામ કવિ છે.’ ત્યારે પેલી યુવતી ‘મને આ યુવકના પિતા વિશે શંકા છે’ કહીને સડસડાટ ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

આંગલ કવિ ટી.એસ. ઈલિયટ કવિ અને કવિતા વિશે કહેલું વિધાન મને બાબુ બોસને જોઈને વારંવાર યાદ આવે છે. ઈલિયટ કહે છે : ‘જે મહાન કવિતાઓ છે તે તો જીવનની ભ્રામકતા રજૂ કરે છે.’ એનો સીધો અર્થ એ જ થયો કહેવાય ને કે કવિઓનું અસ્તિત્વ એ કોઈ હકીકત નહીં, પણ માત્ર ભ્રમ છે!

ટી.એસ. ઈલિયટની વાત જ્યારે મેં બાબુ બોસને કહી કે કવિઓ માત્ર ભ્રમણાનું સ્વરૂપ છે ત્યારે તેણે પોતાની કવિતા ફટકારતાં કહ્યું :

‘તમે અમોને ભ્રમ કહો છો?

અમે તો સ્વયં ‘ભ્રમ’ છીએ!’ ■

Pioneer in spices since 60 years

JSPH JHAVERI SPICES PVT. LTD.

Call 1 800-313-3424 | www.mastspices.com

‘સોશિયલ મીડિયા’ મિત્રતાનું નવું સરનામું

સામાન્ય રીતે બાળપણમાં બંધાયેલી દોસ્તી ગાઢ હોય તેમ માનવામાં આવે છે. તો ઘણી મિત્રતા શાળા, કૉલેજથી શરૂ થતી હોય છે, પરંતુ આજના યુગમાં માનવામાં આવે છે કે, દરેક પ્રકારના દર્દની દવા હોય છે, સોશિયલ મીડિયાના મિત્રો પાસે. હવે સમય બદલાયો છે. લોકો સોશિયલ મીડિયા સાથે એટલા બધા જોડાઈ ગયા છે કે, તેઓ પોતાની સમસ્યાનું સમાધાન સોશિયલ મીડિયા પર શોધે છે અને મજાની વાત એ છે કે, ત્યાં કોઈ ને કોઈ એક મિત્ર તો એવું મળી જ જાય છે જે તેમના પ્રશ્નનું સોલ્યુશન લાવી શકે.

હેતલ રાવ

hetalrao@sambhaav.com

‘દોસ્તાને દોસ્તાને જુદી છે દોસ્તી, હૃદયથી હૃદય મળે તો મજાની છે દોસ્તી’, મિત્રતાની આ વ્યાખ્યા એવી છે કે જેમાં દરેક મિત્રો બંધાઈ જતા હોય છે. ઓગસ્ટ મહિનાનો પ્રથમ રવિવાર એટલે ફ્રેન્ડશિપ-ડે. મિત્રતાના આ દિવસને હવે તમામ વ્યક્તિ મન ખોલીને ઊજવે છે. પછી તે પતિ-પત્ની હોય કે કોલેજિયન, માતા-પિતા અને સંતાનો હોય કે ૮૦ વર્ષના દાદાજી અને ૧૨ વર્ષનાં પૌત્ર-પૌત્રી. હવે મિત્રતાની પરિભાષા કોઈ બે વ્યક્તિ વચ્ચે બંધાઈને નથી રહી. દોસ્તીના દિવસો નહીં, દાયકાઓ હોય એ વાત હવે સાર્થક બની રહી છે, કારણ કે ઘણીવાર બાળપણની ગોઠિ મોટા થતાં તૂટી જાય છે. તો ઘણી વાર શાળાની મિત્રતા શાળામાં જ રહી જાય છે. કૉલેજની ગોઠિ નોકરી, કામ, પરિવાર અને બાળકોના ઉછેરમાં ક્યાંય ખોવાઈ જતી હોય છે. જ્યારે એવી દોસ્તી પણ છે જે દાયકાઓથી જોડાયેલી રહી છે અને આજના યુગની નવી દોસ્તી એટલે સોશિયલ મીડિયા, જે

થોડા દિવસોની જ હોય છે, પરંતુ ઘણા વર્ષો સુધી ચાલે છે, તો ઘણી રસ્તામાં જ બ્લોક થઈ જાય છે. આવી જ દોસ્તી હવે સમસ્યાઓનું સોલ્યુશન પણ કરે છે. તમારી તબિયત સારી ના હોય તો દવાનો ઉપચાર હોય કે પછી ક્યાંય બહાર ફરવા જવું હોય તો સારા સ્પોટનું સર્જેશન હોય. અરે, ઘણી મિત્રતા તો એવી પણ બની જાય છે, જે મેસેન્જરના ઉપયોગથી એકબીજાના પર્સનલ પ્રશ્નોનું પણ નિરાકરણ કરે છે.

અમદાવાદમાં રહેતા ૬૦ વર્ષના મહેન્દ્રભાઈ પટેલ નિવૃત્તિનું જીવન વિતાવી રહ્યા છે. તેમના

હેમિલા ઓન

નિયમિત જીવનમાં કોઈ જ ફેરફાર આવ્યો નહોતો. એક જ પોળમાં સાથે ઉછરેલા તેમના મિત્રો નગીનભાઈ સોરઠિયા અને હસમુખભાઈ પંચાલ એક જીવ અને ત્રણ ખોળિયા હતા. જુદાં-જુદાં ઘરમાં રહેવા છતાં ત્રણેનો નિત્યક્રમ જાણે સાથે જ શરૂ થતો. કેટલાં સુખ-દુઃખ તેમણે સાથે જોયાં. શાળા, કૉલેજ, નોકરી, લગ્ન, બાળકોનો ઉછેર, આર્થિક સ્થિતિ સામેનો સંઘર્ષ, માતા-પિતાના વિચારો સાથે પોતાના વિચારોને મેચ કરવા જેવી અગણિત વાતોનું લિસ્ટ તેમના જીવન સાથે વણાયેલું હતું. કાયમ નોકરી પર જતા પહેલાં મહેન્દ્રભાઈ, નગીનિયા અને હસુ કહીને બૂમ પાડીને જ આગળ વધતા. રિટાયર્ડ થયા પછી પણ ત્રણેની એ જ મજામસ્તી અને મસ્ત લાઈફ હતી, પરંતુ કોરોના કાળમાં નગીનભાઈ બંને મિત્રોને છોડીને ચાલ્યા ગયા અને જાણે એકની જગ્યાએ ત્રણ ખોળિયામાંથી જીવ ગયો હોય તેવી સ્થિતિ થઈ ગઈ. સંતાનો, પૌત્ર, પત્ની બધાંએ તેમને ખૂબ જ સાચવ્યા, પણ નગીનભાઈની કમીને પૂરી ન કરી શક્યા. આ દુઃખ હસમુખભાઈ સહન ન કરી શક્યા અને તે પણ મહેન્દ્રભાઈને છોડીને ચાલ્યા ગયા. આ પરિસ્થિતિ એટલી આઘાતજનક હતી કે બધા મહેન્દ્રભાઈને એક મિનિટ પણ એકલા નહોતા મૂકતા. આ એ જ સમય હતો જ્યારે મહેન્દ્રભાઈના પૌત્ર ઈશાન જેને દાદાને ફેસબુક અને ઈન્સ્ટાનો પરિચય કરાવ્યો. પછી તો ધીમે-ધીમે મહેન્દ્રભાઈ પોતાની દોસ્તીની વાતો સોશિયલ મીડિયા પર શેઅર કરતા થયા અને તેમના દોસ્તોમાં ચંગસ્ટરનું લિસ્ટ વધતું ગયું. તેઓ કહે છે, ‘જો હું બે જીવ ખોઈને પણ જીવી રહ્યો છું તો તેમાં સોશિયલ મીડિયાના મિત્રોનો ફાળો છે. મારો નગીન કે હસુ તો પાછા નહીં આવે અને તેમની જગ્યા પણ કોઈ નહીં લઈ શકે, પણ એટલું ખરું કે રોજ હું રહીને તેમને યાદ કરવાની જગ્યાએ હવે સારી યાદો સાથે યાદ કરું છું અને તે પણ આ સોશિયલ મીડિયાના કારણે.’

કિખ્ના જોષી તેની શાળાની મિત્ર હેલી બ્રહ્મભટ્ટને ખૂબ જ યાદ કરતી હતી. બે વર્ષની મિત્રતા હતી, પરંતુ જાણે દાયકાઓથી એકબીજાને જાણતી હોય તેવી ગાઢ ગોઠિ બંનેમાં થઈ ગઈ હતી. કિખ્ના તેના પપ્પાની

જોબની બદલી થતાં અન્ય શહેરમાં ચાલી ગઈ, જ્યારે હેલી વડોદરામાં જ રહી ગઈ. શરૂના દિવસોમાં કાગળ લખાતા અને ક્યારેક ફોન પર વાત થતી. પછી બંને પોતાની લાઈફમાં એટલા બધા વ્યસ્ત બન્યાં કે કિખ્નાનાં લગ્નમાં પણ હેલી ન જઈ શકી. હવે દોસ્તી માત્ર દિલમાં હતી, ના પત્ર કે ના વાતચીત, પરંતુ હા, મિત્રતા હતી. બંને દોસ્ત પોતાના પરિવારને હંમેશાં કહેતી કે, શાળાની મિત્રો કેમ કાયમ સાથે નથી રહી શકતી! પછી આવ્યો સોશિયલ મીડિયાનો યુગ. હેલી તો પોતાના બાળક અને પરિવારમાં એટલી વ્યસ્ત થઈ ગઈ કે તેની માટે મિત્રો યાદ બનીને રહી જતાં, પરંતુ કિખ્નાએ પ્રયત્ન શરૂ કર્યા હેલીને શોધવાના. હેલીનું જૂનું એડ્રેસ બદલાઈ ગયું હતું. પરિવાર અન્ય જગ્યાએ શિફ્ટ થઈ ગયો, પોતે પણ વડોદરાથી ઘણી દૂર હતી, પરંતુ તેણે પોતાની હેલીને શોધવાનો પ્રયત્ન ન છોડ્યો. હવે તેણે સોશિયલ મીડિયાનો સહારો લીધો. તેના નામ લખીને શોધ્યા કરતી. અન્ય મિત્રોને વાત કરતી અને એક દિવસ બીજા એક સોશિયલ મીડિયાના મિત્રના એફબી પરથી તેની મિત્ર હેલી મળી આવી. તેને મેસેજ કર્યો અને પોતાનો નંબર શેઅર કર્યો, હેલી હજુ પણ પોતાની લાઈફમાં બિઝી હતી. છતાં ક્યારેક ક્યારેક સોશિયલ મીડિયા પર નજર નાંખી લેતી, ત્યારે તેને મેસેજ મળ્યો કે હું ગોપી, તારી શાળાની મિત્ર કિખ્ના, યાર કોલ કર. બીજી જ સેકન્ડ હેલીએ કોલ લગાવ્યો

અને સામે કિખ્ના હતી. બંને સખીએ થોડીવાર તો અશ્રુ જ વહેવા દીધા અને પછી લગભગ બે કલાક જેટલી લાંબી વાતચીત ચાલી. કિખ્ના જોષી કહે છે, ‘મને મારી હેલી શોધવામાં સોશિયલ મીડિયાનો જ ફાળો છે. જો આ નાનકડું વિશ્વ ન હોત તો મારી દોસ્તથી આજે પણ હું દૂર હોત. જેને હું જાણતી નહોતી અને માત્ર ફેસબુક દ્વારા જ પરિચયમાં હતી તે રાજ બ્રહ્મભટ્ટે મારી દોસ્ત સાથે મને ભેટો કરાવ્યો.’

આજના સમયમાં એમ કહી શકાય કે દોસ્તો તમે જ મારા સખા, તમે જ મારા ગૂગલ ગુરુ અને તમે જ મારા સલાહકાર, કારણ કે કોઈ સોશિયલ મીડિયાના મિત્રોને પૂછે છે કે મને ચાર દિવસથી શરદી થઈ છે, કોઈ દેશી ઉપાય બતાવોને અને આ પોસ્ટ પર કોમેન્ટ બોક્સમાં દેશી ઉપચારોનું લાં..બું લિસ્ટ આવી જાય છે. જે દર્શાવે છે કે સોશિયલ મીડિયા એવું પ્લેટફોર્મ છે, જેમાં ભલે તમે રૂબરૂ ન મળ્યા હોય, પણ આ માધ્યમથી એવા દોસ્ત બની જવાય છે કે, તમને લાગે છે, તમારી મુશ્કેલીમાં અસંખ્ય લોકો તમારી સાથે છે. કોઈ મિત્ર દર્દની દવા પૂછે છે, તો કોઈ મિત્ર વેકેશન માણવા માટેના સ્પોટની માહિતી માગે છે. તો વળી કોઈ પોતાના બાળક માટે સારી શાળા અને કોઈ સંતાનના બોર્ડના અભ્યાસ માટે સારા ક્લાસીસની પૂછપરછ કરે છે. હવે સોશિયલ મીડિયા મિત્રતાનું બહોળું પ્લેટફોર્મ બની ગયું છે. તો આ ફેન્ડશિપ-ડે સોશિયલ મીડિયાની મિત્રતાના નામે. ■

સબસ્ટિટ્યૂશનની અરજી કરો, અમેરિકન સ્વપ્નાં જીવંત કરો

અમેરિકાનું ઇમિગ્રેશન ખાતું દર વર્ષે ફેમિલી સ્પોન્સર ફર્સ્ટ પ્રેફરન્સ કેટેગરી હેઠળ ૨૩,૩૦૦, સેકન્ડ પ્રેફરન્સ (એ) કેટેગરી હેઠળ ૮૭,૮૦૦, સેકન્ડ પ્રેફરન્સ (બી) કેટેગરી હેઠળ ૨૬,૩૦૦, થર્ડ પ્રેફરન્સ કેટેગરી હેઠળ ૨૩,૪૦૦ અને ફોર્થ પ્રેફરન્સ કેટેગરી હેઠળ ૬૫,૦૦૦ એટલે કે કુલ ૨,૨૬,૦૦૦ ઇમિગ્રન્ટ વિઝા આપે છે. આમાંના ભારતના ભાગે ૭ ટકા જ આવે છે.

જેમ-જેમ ભારતીયોની વસતિ અમેરિકામાં વધતી ગઈ છે તેમ-તેમ આ ફેમિલી સ્પોન્સર કેટેગરી હેઠળ ઇમિગ્રન્ટ વિઝા મેળવવા માટેની વાટ લંબાતી ગઈ છે. આજે ૧૫મી મે, ૨૦૧૬ પહેલાં દાખલ કરેલ ફર્સ્ટ પ્રેફરન્સ કેટેગરી હેઠળ ઇમિગ્રન્ટ વિઝા ઉપલબ્ધ છે. સેકન્ડ (એ) કેટેગરી હેઠળ ૧લી જૂન, ૨૦૨૧ અને સેકન્ડ (બી) હેઠળ ૨૨મી સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૬ તેમ જ થર્ડ કેટેગરી હેઠળ ૨૨મી ઓગસ્ટ, ૨૦૦૮ અને ફોર્થ પ્રેફરન્સ કેટેગરી હેઠળ ૧લી ડિસેમ્બર, ૨૦૦૫ પહેલાં દાખલ કરાયેલી પિટિશન હેઠળ એના બેનિફિશિયરીઓને ઇમિગ્રન્ટ વિઝા મળી શકે છે. આ સમય ત્યાર બાદ વધુ ને વધુ લંબાતો ગયો છે. જો અમેરિકન સિટીઝન એના ભારતમાં રહેતાં ભાઈ-બહેન માટે આજે, એટલે કે જુલાઈ, ૨૦૨૧માં, ફેમિલી ફોર્થ પ્રેફરન્સ કેટેગરી હેઠળ ઇમિગ્રન્ટ વિઝાની પિટિશન દાખલ કરશે તો વિઝા મેળવવા માટે એના ભારતીય ભાઈ-બહેને પચીસ યા એથી પણ વધુ વર્ષ વાટ જોવાની રહેશે.

ફેમિલી પ્રેફરન્સ કેટેગરી હેઠળ વિઝા પ્રાપ્ત થતા આટલી લાંબી વાટ જોવાની હોય એ દરમિયાન શક્ય છે કે જુદાં-જુદાં કારણોસર પિટિશનરનું મૃત્યુ પણ થાય. પિટિશનરનું જો મૃત્યુ થાય તો પિટિશનનો અંત આવી જાય છે. એના બેનિફિશિયરીઓએ અમેરિકા જવાના જે સ્વપ્નાંઓ જોયા હોય, જે માટે એમણે વર્ષોની વાટ જોઈ હોય, તૈયારીઓ કરી હોય એ બધા ઉપર પાણી ફરી વળે છે.

અનેકોને ખબર નથી હોતી, પણ અમેરિકાના ઇમિગ્રેશન ખાતાએ આવી પરિસ્થિતિનો ઉકેલ આણ્યો છે. જો પિટિશન

દાખલ કર્યા બાદ એ પ્રોસેસ થઈને એપ્રૂવ થઈ હોય, ત્યાર બાદ પિટિશનરનું મૃત્યુ થયું હોય, તો એ મૃત પિટિશનરની જગ્યા, જેના લાભ માટે એ પિટિશન દાખલ કરવામાં આવી હોય એ બેનિફિશિયરીની પત્ની યા પતિ, મા-બાપ, સાસુ-સસરા, ભાઈ-બહેન, ૧૮ વર્ષથી ઉપરની વયનાં બાળકો, ૨૧ વર્ષથી ઉપરનાં દીકરા-દીકરી, જમાઈ, પુત્રવધૂ, સાળી-સાળો, દાદા-દાદી, પૌત્ર-પૌત્રી અથવા કાયદેસરના ગાર્ડિયન લઈ શકે છે.

આવા સંજોગોમાં ઉપરની કોઈ પણ એક વ્યક્તિ મૃત પિટિશનરની જગ્યા લેવા પોતે તૈયાર છે એવું જણાવતી એક અરજી કરી શકે છે. આને ‘મોશન’ કહેવામાં આવે છે. આ મોશન એટલે કે અરજીમાં એ અરજદારે એનો મૃત પિટિશનર અને બેનિફિશિયરી જોડેનો સંબંધ પુરાવાઓ આપીને દેખાડવાનો રહે છે. એણે ફોર્મ આઈ-૮૬૪ ભરીને એફિડેવિટ ઓફ સપોર્ટ આપવાની રહે છે. જો એની પોતાની આવક ગરીબાઈની રેખા કરતાં ૧૨૫ ટકાથી વધુ ન હોય તો પોતાની જોડે અન્ય અમેરિકન સિટીઝન યા ગ્રીનકાર્ડધારકની એડિશનલ એફિડેવિટ ઓફ સપોર્ટ એ રજૂ કરી શકે છે.

આવી સબસ્ટિટ્યૂશનની અરજીમાં મૃત પિટિશનરની વિગતો, બેનિફિશિયરની વિગતો, એમના સંબંધો, જે વ્યક્તિ અરજી કરતી હોય એના આ બેઉ વ્યક્તિ જોડેના સંબંધો દર્શાવવાના રહે છે. જો બેનિફિશિયરને અમેરિકામાં પ્રવેશવા નહીં મળે, ત્યાં કાયમ રહેવા નહીં મળે તો એને કેટલી હાડમારી પડશે, કેટલું પારાવાર દુઃખ પડશે એ જણાવવાનું રહે છે. જો ૨૬ થયેલી પિટિશન પાછી સજીવન કરવામાં નહીં આવે, એની હેઠળ બેનિફિશિયરને ઇમિગ્રન્ટ વિઝા આપવામાં નહીં આવે, તો એ કાર્ય અમાનુષી ગણાશે. માનવતાના સિદ્ધાંતો ખાતર પણ એ બેનિફિશિયરીને ઇમિગ્રન્ટ વિઝા આપવા જોઈએ આવું આ સબસ્ટિટ્યૂશનના મોશનમાં વિગતવાર દાખલા દલીલો આપીને જણાવવાનું રહેશે. બેનિફિશિયરી કેટલી સારી ચાલચલતવાળી વ્યક્તિ છે અને એ અમેરિકામાં આવશે તો અમેરિકાને કેટલો

લાભ થશે આ બધું વિસ્તારપૂર્વક આ મોશનમાં જણાવવાનું રહે છે. આ ઉપરાંત અમેરિકામાં રહેતા બેનિફિશિયરીનાં સગાંવહાલાં, ભારતમાં રહેતા પ્રતિજિત લોકો, આમના પણ સોગંદનામા રજૂ કરવા જોઈએ. જેમાં જણાવવામાં આવ્યું હોય કે, બેનિફિશિયરી અમેરિકા માટે કેટલો ઉપયોગી છે અને જો એને અમેરિકામાં પ્રવેશ નહીં મળે તો બેનિફિશિયરીને તેમ જ એની જોડેના અમેરિકાના લાગતાવળગતાઓને કેટલું નુકસાન થશે.

આવી અરજીઓ ખૂબ જ ચીવટાઈપૂર્વક અને કાળજી લઈને બનાવવાની રહે છે. આ સોગંદનામાઓ દ્વારા એવું પુરવાર થવું જોઈએ કે જો સબસ્ટિટ્યૂશનની અરજી મંજૂર કરવામાં નહીં આવે તો એ બેનિફિશિયરીને અન્યાય કર્યો ગણાશે. અમેરિકન એટર્નીઓ આવું સબસ્ટિટ્યૂશનનું મોશન અને એની સાથે-સાથે આપવામાં આવતા સોગંદનામાઓ તૈયાર કરવામાં, એને દાખલ કરવામાં, જો ઇમિગ્રેશન ખાતું એને લગતા કંઈ સવાલો પૂછે તો એના જવાબો આપવામાં, આ સરવે માટે ૧૫થી ૨૫ હજાર ડોલર યા એથી પણ વધુ પ્રોફેશનલ ફી લેતા હોય છે. અનેકો આ ઉપરાંત ફીના દસ ટકા જેટલી રકમ ખર્ચા માટે પણ લેતા હોય છે. જોકે, આવું મોશન દાખલ કરવા માટે ઇમિગ્રેશન ખાતાને કોઈ પણ પ્રકારની ફી આપવાની નથી હોતી. સબસ્ટિટ્યૂશનની અરજી તૈયાર કરતા સામાન્ય રીતે એક એટર્ની ચારથી આઠ અઠવાડિયાંનો સમય લે છે અને એ દાખલ થયા બાદ ઇમિગ્રેશન ખાતું એને પ્રોસેસ કરીને એના ઉપર નિર્ણય લેતા છ બાર મહિનાનો સમય લગાડે છે.

સબસ્ટિટ્યૂશનની અરજી કરવી મોંઘી ભલે હોય, એ સમય પણ સારો એવો માંગી લેતી હોય, તો પણ આવી અરજી બેનિફિશિયરીઓના લાભમાં છે. દરેકે દરેક બેનિફિશિયરીઓ જેમનો પિટિશનર, પિટિશન એપ્રૂવ થયા બાદ મૃત્યુ પામ્યા હોય એમણે આ સવલતનો લાભ અવશ્યથી લેવો જોઈએ. આવું કરતા પિટિશનરના મૃત્યુના કારણે એમના અમેરિકન સ્વપ્નાં જે વિખેરાઈ ગયા હોય છે એ તેઓ સજીવન કરી શકશે. ■

તમારું વીક કેવું જશે?

૦૭ ઓગસ્ટથી ૧૩ ઓગસ્ટ ૨૦૨૧

મેપ (અ,લ,ઈ): આ સપ્તાહે તમારા ઘર-પરિવારની જરૂરિયાતો તરફ ધ્યાન આપીને તમે ઘરેલું ખર્ચ પણ કરશો. તમારા કામના સંબંધમાં તમે ઘણા બધા પ્રવાસ કરશો. આવક વધારવામાં સફળ રહેશો.

તુલા (ર,ત): આ સપ્તાહ દરમિયાન તમે પોતાના કામમાં પ્રશંસા અને સિદ્ધિ બંને પ્રાપ્ત કરી શકો છો. પોતાના પ્રિય પાત્ર તરફથી કોઈ સારી ભેટ મળી શકે છે. આ સમયે સંબંધો સુંદર પળો સાથે પસાર થશે.

વૃષભ (બ,વ,ઈ): સપ્તાહની શરૂઆતમાં તમે કોઈ યાત્રા-પ્રવાસે જઈ શકો છો. આ સમયગાળા દરમિયાન તમને તમારા મિત્રો તરફથી ઘણો બધો ફાયદો પ્રાપ્ત થશે. મિત્રોનો વ્યવહાર આગળ વધવામાં મદદ કરશે.

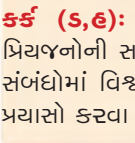
વૃશ્ચિક (ન,ય): આ સપ્તાહ દરમિયાન તમારું ભાગ્ય પ્રબળ રહેશે. જેનાથી તમારા કામ બનવા લાગશે. ઓછી મહેનતથી તમને સારા પરિણામની પ્રાપ્તિ થશે. તમારી નોકરીમાં તમને બઠતી મળવાના પણ યોગ છે.

મિથુન (ક,છ,ઘ): આ સપ્તાહનો પ્રારંભનો સમય તમારા માટે થોડો પડકારજનક રહેશે. પોતાના કામોમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરવા આકરી મહેનત કરવી પડશે. પરિવારનું વાતાવરણ સુખ-શાંતિ પ્રદાન કરનારું રહેશે.

ધન (ભ,ક,ઘ,ટ): આ સપ્તાહ દરમિયાન નોકરિયાત વર્ગને કેટલીક સમસ્યાઓમાં વધારો થઈ શકે છે. વેપાર કરી રહેલા લોકોએ આ સમય દરમિયાન પોતાના બિઝનેસમાં કેટલાંક નવા પરિવર્તન કરવા પડશે.

કર્ક (સ,ઈ): આ સમયમાં તમે પોતાના ઘર અને પ્રિયજનોની સાથે વધુ સારો તાલમેળ બેસાડી શકશો. સંબંધોમાં વિશ્વાસને જીવંત રાખવા માટે તમારે વિશેષ પ્રયાસો કરવા પડે તેવી જરૂરિયાત પેદા થઈ શકે છે.

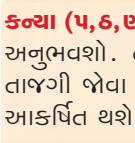
મકર (ખ,જ): આ સપ્તાહ તમારા માટે ખૂબ જ સારું રહેવાનું છે. તમારું ગૃહસ્થ જીવન પણ ખૂબ જ ખુશનુમા બની રહેશે. ઘરમાં રોનક રહેશે. તમારો પ્રિય પાત્રની સાથે ખૂબ જ સારી પળો વિતાવવાની તક પ્રાપ્ત થશે.

સિંહ (મ,ટ): સપ્તાહની શરૂઆતમાં તમારું જોર ખર્ચ કરવા પર રહેશે. તમે પોતાની અંદર પ્રેમ અને આકર્ષણની લાગણી અનુભવશો. તમારું પ્રિય પાત્ર તમારી સાથે સમય ગાળી શકાય તેવી તક શોધશે.

કુંભ (ગ,શ,સ,ષ): આ સપ્તાહે તમારા ખર્ચાઓમાં ઓચિંતો વધારો થતો જોવા મળશે. આ સમય દરમિયાન તમે તમારા વ્યવસાય અને કામકાજથી સંતુષ્ટ રહેશો. આરોગ્ય પણ સારું રહેશે.

કન્યા (પ,ફ,લા): આ સપ્તાહે તમે ખૂબ જ આત્મવિશ્વાસ અનુભવશો. તમારી અંદર એક નવા જ પ્રકારની તાજગી જોવા મળશે. જેના કારણે લોકો તમારા પ્રત્યે આકર્ષિત થશે. દામ્પત્યજીવન ખુશનુમા બની રહેશે.

મીન (દ,ય,ઝ,થ): આ સપ્તાહ તમારા માટે ઉત્તમ સાબિત થશે. સગવડ વધારવા તમે કેટલીક નવી વસ્તુઓની ખરીદી કરી શકો છો. આવકમાં વધારો થશે. આરોગ્ય પહેલાંની તુલનામાં વધુ સારું રહેશે.

સમસ્યા અને નિરાકરણ

પ્રશ્ન : જ્યોતિષાચાર્યજી, કોરોનાના કારણે મારા ધંધામાં થતી આવક ઓછી થઈ ગઈ છે, તો શું મારે નોકરી કરવી કે મારા ધંધાની લાઇનમાં જ રહેવું યોગ્ય રહેશે તે જણાવશો. સાથે એ પણ પૂછવાનું કે ધંધાની પ્રોડક્ટ બદલવાની ઇચ્છા છે તો શું એ યોગ્ય રહેશે...?

- મયૂર પટેલ, વલસાડ

જવાબ : મયૂરભાઈ, તમારી જન્મકુંડળીના અભ્યાસ પરથી માલૂમ પડે છે કે તમારી કુંડળીમાં બુધ અને ગુરુનું સ્થાન ઉચ્ચ કક્ષાએ હોવાથી તમને તમારા ધંધામાં આગળ જતાં અચૂક પ્રગતિ જોવા મળશે. અમુક યોગના ઘાત-પ્રતિઘાત બાદ કરતાં તમારે તમારી પ્રોડક્ટમાં કોઈ ફેરફાર ન કરતાં તમારા ધંધામાં જ મહેનત ચાલુ રાખશો તો ધીમે ધીમે વધુ સક્ષમ બનશો. ઉપરાંત સારા પરિણામો માટે શનિવારના દિવસે હનુમાનજીની પૂજા-અર્ચના કરો તથા તેમને સિંદૂર અને તેલ અર્પણ કરો.

તમે પણ તમારી મૂંઝવતી સમસ્યાનું નિરાકરણ મેળવી શકો છો. પ્રશ્ન મોકલવાનું સરનામું : 'સમસ્યા અને નિરાકરણ', 'અભિયાન', સમભાવ હાઉસ, ચીફ જસ્ટિસ બંગલોની સામે, બોડકદેવ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫. પ્રશ્ન મોકલતી વખતે જન્મનો સમય, સ્થળ, જન્મ તારીખ અને કુંડળી સાથે ત્રુટક લાઈનવાળી આ કૃપન અવશ્ય બીડવી.

 GaneshaSpeaks.com

Your friend, astrologer & guide
FOR ASTROLOGY DIAL 55181*

ત્રણે ત્રેવડ

હાલનુ--

મુવનને કોઈ દૂરથી જુએ કે નજીકથી, એ પાનના ગલ્લાવાળો સહેજે ના લાગે. ચોખ્ખા હાથ 'ને ચોખ્ખા દાંત. તેલ નાખેલા માથાના લાંબા વાળ ખેંચીને પાછળ અંબોડી વાળી હોય. હલવાઈના પેટ જેવા ગાલ પર ગણીને એક વાળ ના મળે, પણ ફેન્ચ દાઢી 'ને મૂછ બાવાઓ જેવી લહેરાતી હોય. વાળ કાળા ઓછા 'ને ધોળા વધારે. ઘણા વખતથી ડાઈ ના કરી હોય એવા નહીં, કુદરતી. બાંયવાળું સફેદ બનિયન 'ને પેન્ટ એ એનો દૈનિક પોશાક. જમણા કાંડા પર સ્ટેનલેસ સ્ટીલનું પંજાબી કડું 'ને ડાબા પર ચાવીવાળું ઘડિયાળ. ગળામાં બે કે ત્રણ કાળા દોરા. જેમાંથી એક પર તાવીજ બાંધેલું. ઘરાકને પહેલી નજરે એમ થાય કે આ ભાઈ ધાર્મિક લાગે છે. જોકે ભુવન સાવ ધાર્મિક નહોતો એવુંય નહોતું, પણ એ ખાસ ધાર્મિક હતો એવુંય નહોતું. ખરી મજા તો એ બોલે ત્યારે

આવે. એક તો એ એક ઘરાક જોડે વાત કરતો હોય ત્યારે બીજો ઘરાક આવીને ગમે તેટલા ખરજ સ્વરમાં ઓર્ડર આપે, પણ એ ના સાંભળે. એ સાંભળી શકે જ ના! એનું મન એ ચાલુ ઓર્ડર પૂરો ના કરે ત્યાં સુધી સીલ પેક થઈ જાય. બીજો ઓર્ડર એના મનમાં કોઈ કાળે ઘૂસી જ ના શકે. ભલેને લગ્ન પ્રસંગનું જમીને વૈભવશાળી વસ્ત્ર ધારણ કરીને કોઈ બે ડઝન પાનનો ઓર્ડર કેમ ના આપે. એ એક ઘરાકનો હિસાબ પૂરો કરે એ પછી જ એકદમ ગંભીરતાથી પૂછશે...

‘બોલો, તમારે શું જોઈએ છે?’

ઘરાક બે સેકંડ ગોથું ખાઈ જાય કે આ અવાજ આવ્યો ક્યાંથી? ભુવનનો અવાજ સારો એવો પાતળો. એના શારીરિક દમ્બ સાથે છેલ્લો છેડો ફાડીને ક્યાંક દૂર ઘૂંઘટમાં બેઠો હોય એવો. શક્ય એટલો ઓછો પાતળો અવાજ નીકળે એટલે એ કાયમ

ગંભીરતાથી બોલતો. બોલીને પાછો ચહેરો એક દમ ઠંડોગાર કરી ઘરાકની આંખમાં આંખ મિલાવીને જોશે. ઘરાક જો પહેલી એકાદ બે સેકંડ ચૂકી ગયો તો એ અવાજ પર ના મનમાં હસી શકે કે ના વિચારી શકે કે અરે, હમણા તો તને મેં કીધું કે શું જોઈએ છે. ઘરાકને શાંતિથી આખો ઓર્ડર ફરીથી અને એક-એક શબ્દ ભુવનને સંભળાય એમ ચોખ્ખો બોલવાની ફરજ પડતી. બીજા બધા ગલ્લે ભલે ઘરાક ગલ્લાનો ભાગીદાર હોય એમ બાદશાહીથી વર્તે, પણ આ ભુવનનો ગલ્લો છે. અહીં, પોતાનો નંબર આવે ત્યારે જ બોલવાનું અને એ પણ ભુવન પૂછે પછી જ. ભુવનના પાનના ગલ્લાને પાછું ગલ્લો ના કહેવાય. નવો ઘરાક મોબાઈલ પર કોઈને કહે કે અહીં ગલ્લે ઊભો છું તો ભુવન ઘરાકની વાત પતી જાય પછી નિયમિત યાંત્રિકતાથી કહેશે...

‘સાહેબ, ઉપર શું લખ્યું છે?’
ઘરાકની નજર ભુવનની આંગળી પકડીને
ગલ્લાના બોર્ડ પર ચઢીને વાંચે...

‘ભુવનની મઢી.’

ઘરાકે ભુવનવત્ થવું જ પડે. ગંભીર.
ભુવન તો જૈસે થે જ હોય. નોર્મલ. પાન
મોઢામાં દબાવી પૈસા આપીને ઘરાક રફુચકર
થવા જાય એ પહેલાં જ વધેલા પૈસા પાછા
આપતા ભુવન ઘરાકના પગ ઘડી લાકડું થઈ
જાય એવી વાતનો પલીતો ચાંપી દેશે.

‘કઠોળના ભાવ હજુ વધશે. તુવેર દાળ
તો અઢીસોએ પહોંચી જશે.’

અને ઘરાક ‘ખરી વાત છે.’ કહીને
પોતાનો આકોશ રજૂ કરવા માંડે. એને
એકલા પડવું ના ગમે. ભુવનને ત્યાં મોટે
ભાગે મધ્યમવર્ગના કે ગરીબ ઘરાકો
આવતા. ઘરાકને જોતા વેંત એનો અનુભવ
કામે લાગી જતો. ભલે દરેક ઘરાકનું દુઃખ
અલગ-અલગ હોય, પણ દરેકને ઓછું કે
વધતું દુઃખ તો હોય જ. આખરે ઘરાક કંટાળો
કે પરેશાની દૂર કરવા જ મોટા ભાગે પાન-
મસાલો ખાવા આવતા હોય. હા, પૈસાવાળા
પોતાની મોજમાં ઉમેરો કરવા આવે એમાં
નવાઈ નહીં. જોકે કોઈ પૈસાવાળો ભુવનની
મઢી સુધી આવે તો એ અકસ્માત કહેવાય.
એક બાજુ સામાન્ય મધ્યમવર્ગના ફલેટ્સ.

આ બનેવી એટલે ભુવનનો
બનેવી નહીં, આખા ગામનો બનેવી.
એનું નામ જ બનેવી. પોતાની સ્ત્રી
તરફ કોઈ કુનજરે ના જુએ એટલે
એણે સ્વયંનું નામ બનેવી પાડેલું હતું

એક બાજુ આંબેડકર કોલોની. હા, પાછળ
જે વાડી છે એમાં કોઈ પ્રસંગ હોય ‘ને
મહેમાનને પાન-મસાલો ખાવો હોય તો
ભુવનની મઢીનો આશ્રય લેવો પડે, પણ એ
વાડી એટલે રામજી મંદિરનું પ્રાંગણ. સોએક
માણસ સમાઈ શકે એટલી જગ્યા. કોઈ
રઈસજાદાને એ વાડીમાં પ્રસંગ કરવાનું ના
ફાવે. અલબત્ત! સામાન્ય માણસના પ્રસંગમાં
ધનિકો ના આવે એવું જરૂરી નથી. પૈસાવાળા

‘ને સામાન્ય માણસ વચ્ચે વ્યવહાર સંબંધ
હોય એટલે ક્યારેક કોઈ પૈસાદાર ભુવનની
મઢીએ પ્રગટ થતો, પરંતુ ભુવન એમની
સાથે કામ વગરની વાત કરવાનું ટાળતો.
એક તો એ મહેમાન એટલે કાયમી ઘરાક
તો બનવાના નથી અને દેખીતાં રૂપિયાવાળા
એટલે એમની જોડે દોસ્તાના વર્તન કરવામાં
ક્યાંક પોતાના કાયમી ઘરાકોને વાંકું પડી જાય
તો? ભુવનની પોતાની આજુબાજુવાળા પ્રત્યે
સંભાળીને વાણી-વર્તન કરવાની આવડતને
જોઈને સ્થાનિક કોર્પોરેટરે એક વાર એને
પાર્ટીની પોસ્ટ આપવાનું પણ કીધું હતું, પણ
ભુવનને ત્યારેય એવું લાગ્યું હતું કે હું પોસ્ટ
લઉં તો બીજાને કેટલું ખરાબ લાગે?! ખાસ
કરીને બનેવીને ‘ને કેડેને.

આ બનેવી એટલે ભુવનનો બનેવી નહીં,
આખા ગામનો બનેવી. એનું નામ જ બનેવી.
પોતાની સ્ત્રી તરફ કોઈ કુનજરે ના જુએ
એટલે એણે સ્વયં પોતાનું નામ બનેવી પાડેલું
હતું. બનેવીને પાછું મનમાં એવુંય ખરું કે
કોઈ પણ મને બનેવી કહે એટલે આપોઆપ
મને થોડું માન તો આપી જ દે. તું-તારી ના
કરે. દોરી જેવી પાતળી મૂછો. ટૂંકા વાળ.
‘ને પાંચ ફૂટની માપની ઊંચાઈ ધરાવતો
બનેવી ના ના કરતાં અર્ધો દિવસ ભુવનની
જોડે જ હોય. ઘરાક ના હોય ત્યારે ભુવનની

આ અઠવાડિયાની

દસ બેસ્ટ સેલર બુક્સ

“અભિયાન”ના વાચકો માટે ખાસ ઓફર

આ કૂપન બતાવો અને દરેક પુસ્તક ઉપર ૨૦% ડિસ્કાઉન્ટ મેળવો

બહારગામ વી.પી.પી.થી પુસ્તકો મોકલી આપીશું. • ફોન ઉપર ઓર્ડર સ્વીકાર્ય

ગાઈડ	: શ્રદ્ધા, રોમાન્સ અને છળની રોમાંચક કથા (ફર્સ્ટ ટાઈમ ઈન ગુજરાતી)	આર.કે.નારાયણ	₹ ૨૩૫.૦૦
માલગુડી ડેઝ	: એક અનોખું ભારત દર્શન (ફર્સ્ટ ટાઈમ ઈન ગુજરાતી)	આર.કે.નારાયણ	₹ ૨૩૫.૦૦
કન્ફેશન બોક્સ	: મુંબઈ સમાચારની કોલમનાં ૨૬ લેખોનો સંગ્રહ	રામ મોરી	₹ ૧૫૦.૦૦
શત્રુજ	: શીલર નવલકથા	પ્રશાંત દયાળ	₹ ૫૦૦.૦૦
માયામહેલ	: પાંચાલીનું મહાભારત (નવલકથા)	ચિત્રા બી. દિવાકરુણી	₹ ૨૮૫.૦૦
પ્રેક્ટિકલ ટેક્સ પ્લાનિંગ એન્ડ રેડી રેકનર	: ૨૦૨૨-૨૩ એડીશન	મુકેશ એમ. પટેલ	₹ ૧૩૫૦.૦૦
ગુજરાત	: ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ પ્રકાશન (૫મી એડીશન ૨૦૨૧)	ગુજરાત વિશ્વકોશ ટીમ	₹ ૭૦૦.૦૦
શ્રીકૃષ્ણ એકાવન	: ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ૫૧ પાવક પ્રસંગો	વિરલ વૈશ્નવ	₹ ૧૬૦.૦૦
ધ ઈન્ટીલેજન્ટ ઈન્વેસ્ટર	: તમારી સાતેય પેઢીઓને તારી દે તેવી ઈન્વેસ્ટમેન્ટ સ્ટ્રેટેજીસ	બેન્જામિન ગ્રેહામ	₹ ૬૫૦.૦૦
એને મ્યુન ન કહે	: માટીના માણસનું મહાપ્રસ્થાન	ડૉ. નિમિત્ત ઓઝા	₹ ૧૭૫.૦૦

નટરાજ બુક સેન્ટર : ૧૦, નેશનલ ચેમ્પર્સ, સિટીગોલ્ડ મલ્ટીપ્લેક્સ લેન, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬ વોટ્સએપ : ૦૮૩૪૭૯-૬૧૨૯૯ ફોન નં. ૦૭૯-૨૬૫૮૭૯૩૦
પોકેટ બુક સેન્ટર : અમદાવાદ. ફોન નં. ૦૭૯-૨૫૫૦૮૭૩૨ Email : natraj1963@gmail.com, www.booksforyou.co.in

વાતોનો બાંધેલો એક માત્ર શ્રોતા. ભુવને એને પોતાની દુકાનની બહારની ફૂટપાથની જગા ચાની કીટલી કરવા આપી. એટલું જ નહીં, એને કીટલી ઊભી કરવા માટે મદદ પણ કરી હતી. શેડ બનાવી આપ્યો. પોતાનો ગેસનો બોટલ આપ્યો. 'ને રાતે બનેવીની આખી કીટલી પોતાની દુકાનમાં મૂકવાની પરવાનગી પણ આપી. હા, બનેવીને કીટલીનું નામ પાડવાની કે પોતાનું આગવું પાટિયું ચઢાવવાની ચોખ્ખી ના. પાટિયું તો ફક્ત એક જ - ભુવનની મઢી. ગલ્લો, કીટલી, બેની વચ્ચે મૂકેલી લાકડાની બેન્ય 'ને બાજુનો ઘટાદાર લીમડો એ આખું સંકુલ એટલે ભુવનની મઢી.

તો પેલો કેકે કોણ કે જેને ખરાબ ના લાગે એનો પણ ખ્યાલ ભુવન રાખતો? સદૈવ વધી ગયેલા વાળ 'ને કરકરી દાઢી-મૂછધારી કેકેનું ફૂલ ફોર્મ એટલે કંવર કંસારા. કંસારા તો કહેવાનો. બાકી એનું કામ ભંગારનું. ઘરમાં હાંલ્લાં કુસ્તી કરવા લાગ્યા ત્યારે ઘરનાં વાસણો વેચવામાં 'ને વેચવામાં ભાઈ અંતે ભંગારના ધંધા પર ઊતરી આવ્યા હતા. માથે ટોપલામાં વાસણો ભરીને ઘરે ઘરે વેચવા જતો અને કોઈ પૂછે કે ના પૂછે, સામેથી કહેતો કે હું કંસારો છું, પણ કોલોનીના લોકો તો એને એમ રાતોરાત કંસારાનો ખિતાબ થોડો જીતવા દે! કંવરિયો કહેતા લોકોએ એને ભંગારિયો કહેવાનું ચાલુ કર્યું. કંવરિયો તો હેરાન પરેશાન. એણે નવા વાસણો વેચવાના ચાલુ કર્યા. કેટલીય વિનવણી કરી. માંડ વચ્ચેનો રસ્તો નીકળ્યો 'ને એનું નામ કેકે પડ્યું. જોકે હવે કેકે ટોપલામાં વાસણો વેચવા નથી જતો. એની પોતાની ભંગારની લારી છે. એને જૂની ચીજવસ્તુઓ પર લગાવ થઈ ગયો છે. આજે નહીં તો કાલે હું એન્ટિકનો ધંધો કરીશ એવી એને મનોમન અભિલાષા છે. બેશક કેકેને ખબર નથી કે જે-તે ચીજને એન્ટિક કહેવાય. એને તો એમ જ છે કે યેન્ટિક કહેવાય.

કેકે ભોળો. વાસણોનું કામ બંધ કર્યું ત્યારે બનેવીની કીટલી કરવા હેન્ડલાવાળી મોટી તપેલી, જગ 'ને ઢાંકણા, ચીપિયો એણે એમનેમ આપેલાં. એમનેમ એટલે પૈસા લીધા વગર, પણ ઉધાર. પછી તો સમય જતા થયું એવું કે દહાડામાં દસ વાર 'બસ, એક જ રકેબી આલ્જે, વધાર નો આલ્તો.' કરી કરીને એ બનેવીની ઘણી ચા પી જતો એટલે બનેવીએ એક દહાડો કહી

દીધું કે હવે હું તારા પૈસા ચામાં વાળી દઈશ. પણ, ભુવનને એ વાત જચી નહોતી. એણે એકલામાં બનેવીને ટપાર્યો કે બચારો કેકે ભૂખનો માર્યો ચા પીવે છે, એના પૈસા નહીં ગણવાના. પૈસા વળી જાય પછીય એને પીવી હોય ત્યારે ચા પિવડાવવાની જ. બનેવીએ ત્યારે ભુવનને દિલ ખોલીને કીધેલું કે એના પૈસા વળી ગયા ત્યાર પછી જ મેં આવું કીધું છે અને એ પણ એટલા માટે કે એને એમ ના થાય કે એ મફતની ચા પીવે છે.

જેમ ભુવનનો શ્રોતા બનેવી એમ

ભુવને એકલામાં બનેવીને ટપાર્યો કે બચારો કેકે ભૂખનો માર્યો ચા પીવે છે, એના પૈસા નહીં ગણવાના. પૈસા વળી જાય પછીય એને પીવી હોય ત્યારે ચા પિવડાવવાની જ

બનેવીનો ભાવક એટલે કેકે. કેકેને કશો પણ મુંઝારો થાય 'ને એ બે કિલોમીટર દૂર લારી લઈને ફરતો હોય તોય એ ફટાફટ બનેવી પાસે પહોંચી જશે. એને વિશ્વાસ કે એ બનેવીને મિસકોલ કરશે તો એ એને વળતો ફોન જરૂરથી કરશે, પણ કેકે એમ બનેવીના પૈસા ખર્ચાવતો નહીં. કેકેના કોઈ પણ તરંગ તુક્કાનું સમાધાન બનેવી સિવાય બીજું કોઈ ના કરી શકે. કોઈ બંગલામાંથી બાપદાદાના સમયની કોઈ 'યેન્ટિક' વસ્તુ ભંગારમાં મળે તો એને કેટલા ભાવમાં વેચવી એ બાબતે ભુવન ગમે તેટલો સાચો હોય, પરંતુ કેકે તો બનેવીનો નિર્ણય જ અંતિમ ગણતો.

આ ત્રણે દોસ્તોને એકબીજા વગર ચાલે નહીં 'ને એકબીજા વગર કોઈ ત્રીજાથી થાકેય નહીં. કોઈ પણ એક મુદ્દો મળવો જોઈએ બસ. એમને દિવસ ટૂંકો પડે. ઘણી વાર રાતે ભુવનની મઢીના શટર પડી જાય, પણ એમની વાતો ચાલતી રહે. જાણે બીજે દિવસે

સવાર પડવાની જ ના હોય 'ને પડશે તો એ ભેગાં ના થવાના હોય એમ વાળુપાણી કરીને પાછા કોલોનીના ધાબે ભેગા થશે. બીજો કોઈ નવો મજબૂત મુદ્દો હાથમાં ના આવે ત્યાં સુધી ભલેને વાતનું વતેસર થઈ જાય, પણ આ ત્રિપુટી ત્રણની એક ના થાય. એકની એક વાત ઘસે જ રાખે. આજકાલ એમની ચર્ચાનું કેન્દ્ર બનવાનું ગૌરવ એક પેટીને સાંપડ્યું છે.

● ● ●

રાતના ઉજાગરાની અસર બનેવી પર સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. નિત્યકર્મ મુજબ ભુવન ફૂટપાથ બરાબર ધોઈ, રોડ પર પાણી છાંટી 'ને છેલ્લે લીમડાના ઝાડને નવડાવી પાઈપ વાળીને દુકાનમાં મૂકવા ગયો. બનેવી જાણે ભુવન હાજર જ નથી એમ એકલા હાથે કીટલીનું તોસ્તાન જોર જબરદસ્તીથી બહાર કાઢતો હતો. ભુવન પણ કશું ના બોલ્યો. પાઈપનો વીંટો ખીંટી પર લટકાવ્યો. અગરબત્તી 'ને માચીસ લઈ બહાર આવી ગયો. એય ગુસ્સામાં હતો. લીમડાના ઝાડ નીચે રોજની જેમ ત્રણને બદલે પાંચ અગરબત્તી સળગાવીને ખોસી. લાક્ષણિક અદામાં ઉપર ઝાડની ઘટા તરફ પહેલી દૃષ્ટિ ફેંકી 'ને બીજી પૂર્વ દિશામાં. બે-ચાર ડગલાં દૂર હજુ બનેવી લોખંડની કીટલી સાથે કચકચ કરતો હતો. ભુવન એનું પેટ બને એટલું સંકેલીને બનેવી 'ને દુકાનની દીવાલ વચ્ચેથી અંદર સરક્યો. ગેસની બોટલ રગળાવતો આવતો એ બોલ્યો.

'બસ જો, મને જવા દે જો.'

'હમણો ગ્યેલો યેમ નિહરી જાની. અની આ બોટલ તું ક્યે દાડે બાર કાઢશ?'

'હા, તો તું આ કીટલી એકલે હાથે ક્યે દાડે બાર કાઢેશ?'

બનેવી નીચું મોઢું કરીને કીટલી એટલે કે લોખંડથી બનેલી લારી પકડવા બીજી બાજુ ખસ્યો 'ને આ બાજુથી ભુવન પકડી શકે એ માટે જગ્યા આપી. બંનેએ કીટલી રોજ કરતાં વધારે સાચવીને બહાર કાઢી. યથા સ્થાને ગોઠવી. ભુવનના મોઢા પર વિજયના ભાવ હતા. બનેવીનું મોઢું કમ સે કમ ફરી એકવાર ભુવનમય થઈ ગયું. બનેવીએ બોટલ બહાર મૂકી. ભુવને સ્ટવ. બનેવીએ એક હાથે કચરા ટોપલી 'ને બીજા હાથમાં ગમછો, તપેલી 'ને જગ પકડ્યા. ભુવને લાકડાનો ખલ-બઢો 'ને પ્લાસ્ટિકનું ડબલું. કપ-રકાબી ભરેલી ટ્રે, એ ધોવાનું ટબ, ચા-ખાંડના ડબ્બા, ઢાંકણા,

કડછો, ચીપિયો, ગરણુ બધું બહાર આવી ગયું. હિસાબની ચોપડીઓનું ખોખું. દૂધની કોથળીઓ ભરેલું ટબ પણ ઠાઠથી કીટલી પર બેઠું. બેઠુંએ ભેગા મળીને બેચ ગોઠવી. બનેવીએ પાણી ભરવાની પવાલી કીટલી પર ચઢાવી. ભુવને પીવાના પાણીનું માટલું અને બંને જોડે પહોંચ્યા પાછા પેલા પાઈપના વીંટા પાસે. ભુવને ફટાક દઈને વીંટો પકડીને ખેંચ્યો.

‘અમ? રોજ તું ભરે છે?’ બનેવીએ ફરી એકવાર બળવો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

‘તારે જ ભરવાનું છે પણ, રોજ નળમાં પાઈપ હું લગાડું છું.’

‘તો કાઢી’તી હું લેવા?’

‘મારે જોવું હતું કે તું મને પાઈપ ભરાઈ આપવાનું કહે છે કે નહીં.’

બનેવી છોભીલો પડી ગયો. એનો બળવો હવાતિયું સાબિત થયો. ભુવન નળમાં પાઈપ ભરાવતો હતો ત્યાં સુધી બનેવી એને જોઈ રહ્યો. ઠંડોગાર થઈને. પાઈપ નળમાં લાગી ગઈ એ જોઈને બનેવી મનોમન બબડ્યો. ‘ભુવનને કોઈનો પોકે. ભુવન એટલે ભુવન.’

ભુવને પાઈપ વિધિવત્ બનેવીને હસ્તગત કરી ‘ને પોતાનો ગલ્લો દુકાનના પાછળના ભાગથી આગળની ધારે ખસેડવા પહોંચ્યો. માટલું ભરતાં ભરતાં બનેવીએ ગાડી પોતાના તરફથી પાટા પર ચઢાવવા બોલ્યો.

‘ટારે હારું. બેઉ બાજુ સ્વેજ સ્વેજ ઠોન્ડા મારો એટલે ગલ્લો ખસીને ઈની જગાએ આવી જાય. એકલા હાથે કોમ થઈ જાય. મારું ગાડું તો તારા વના એક ડગલુંય નો હેંડી હડકે.’

ભુવન તો જાણે રાહ જ જોતો હતો. પોતાની ગંભીરતા સહજ ત્યાગીને એ બોલ્યો,

‘મારા લીધે તારું ગાડું ચાલે એ મારા ધનભાગ હોં, તારા નહીં.’

બનેવી ભુવનનો માતૃત્વ ભરેલો અવાજ સાંભળીને ભીનો થઈ ગયો. ત્યાં પાછો એ જ જૂનો ગંભીર અવાજ ત્રાટક્યો.

‘હારું હવે ઝટ ચા બનાવ. લીમડો ક્યારની વાટ જુએ છે.’

‘મનેય તલપ લાગીસે.’ બનેવી હસીને બોલ્યો તો ખરો, પણ એનો જીવ એની પેટીમાં હતો. ભુવને હજુ એના ગલ્લાનું તાળાવાળું ખાનું ખોલ્યું કેમ નહીં? વિચાર કરતો એ માટલું ઢાંકીને પવાલી ભરવા લાગ્યો. એટલામાં પાછો ભુવનનાદ સર્ચો.

‘આ તારી પેટીનું શું કરવાનું છે?’

બનેવીને થયું, શું જવાબ આપું? ભુવનને ખબર નથી પડતી કે રોજ શું કરે છે? જાણે પવાલીમાં મોઢું નાખીને છુપાઈ જવાનો હોય એમ એ પવાલીની અંદર પાઈપની લગોલગ મોઢું નાખવા ગયો, પણ એક અણગમતો અવાજ કાને પડતા એ થડકી ઊઠ્યો.

‘કાં હજુ સા નથ બનાયો કે?’ કેકેએ એની લારી સાથે પ્રવેશ કર્યો. કેકે કહેતો હતો બનેવીને પણ એની નજર ભુવન બાજુ હતી. ભુવન બનેવીને જોતો હતો. બનેવી પાઈપ નીચે નાખીને સીધો દોડ્યો ભુવન તરફ. ભુવનના હાથ નીચેથી પેટી હડસેલી ‘ને એક ઘરાકની અદામાં ઓડર આપ્યો.

‘એક અગરબત્તી આલો.’

કેકેનો જીવ એ પેટીમાં ભરાયેલો હતો. એ છેલ્લા ચાર દિવસથી ભુવન અને બનેવીએ જાણ્યું. કેકે માટે તો આ પેટી જાણે એની કિસ્મત ખોલવાનો ખજાનો હતો

ભુવન સમય પારખીને કશા પણ પ્રત્યાઘાત વગર એક અગરબત્તી આપે છે.

‘એક નવી પેટી... દિવાલની પેટી.’

બનેવી ભડકતી આંખે કેકે બાજુ જોઈને બોલ્યો.

પણ, કેકે એમ ગાંજ્યો જાય એમ નહોતો. એણે બર્ફિલા અવાજમાં કીધું.

‘આટલું હડડેછ હું? પેટીને વેકવી હોય તો નો વેકતો.’

બનેવી એના રોકડા મૂકવાની પેટી લઈને કીટલી પર આવ્યો. અગરબત્તી ‘ને માચીસ બાજુમાં મૂક્યા. કીટલીમાં લટકાવેલી સાંકળ સાથે પેટીનું તાળું ખોલીને પેટીના આંકડામાં એ સાંકળ ભરાવીને ફરી તાળું માર્યું. ગોળ ફરીને નીચે પડેલી પાઈપ ડાબા હાથે ઉઠાવી.

જમણી હથેળીથી પાઈપનું મોઢું ધોયું ‘ને પવાલીમાં નાખીને ઊભો રહ્યો. ભુવન ‘ને કેકેની નજર એના પર ખોડાયેલી હતી.

‘ચીમ જોયા હું કરોસ. કાલ રાતના જ મેં સેલ્લું કઈ દીધેલું કે આ માર બાપદાદાના આશીર્વાદ સે. મું એને કોઈને દે નો હડકું.’

‘તે તન ઈમ્નેમ દેવાનું કોણ કયેસે?’ કેકેએ જાણે આ મુદ્દે પહેલી વાર વાત થતી હોય એમ શાંતિથી વાત શરૂ કરી. ભુવન સમજી ગયો કે આ પાછું પેટીપુરાણ ચાલુ થયું. એ એના પાન જમાવવાની તૈયારીમાં લાગી ગયો.

વાત જાણે એમ હતી કે બનેવીની કીટલીમાં બનેવીનું એકમાત્ર યોગદાન એવી પેટી પર કેકેની નજર હતી. બનેવી એ પેટી એના રોકડા ભરવા રાખતો. બનેવીના દાવા મુજબ એ પેટી એને વારસામાં મળેલી અને પોતાના બાપદાદાની વાતો ના નીકળે એટલે ભુવને અને કેકેએ એ વાત સાચી માની લીધેલી. સીસમના લાકડાની એ પેટી પર બારીક કોતરકામ હતું, વેલા ‘ને ફૂલ-કળીનું. કેકે એવું કહેતો હતો કે એક જમાનામાં આ ખાંચાખૂંચીમાં રંગીન લાખ જડેલી હશે, પેટી જરૂર કોઈ રાજવી પરિવારની હશે. બનેવીને એવું સાંભળવું ગમતું, પણ જ્યારે કેકેએ એ પેટી વેચવાનો પ્રસ્તાવ મૂકેલો ત્યારે બનેવી ભુવનની હાજરીમાં કેકેને ગાળો બોલવા લાગેલો. ભુવને વાત મારામારી સુધી પહોંચતા રોકી હતી અને વાત ત્યારે દબાઈ ગયેલી. આ ઘટના ઘટે મહિનાઓ વીત્યા. પણ, કેકેનો જીવ એ પેટીમાં ભરાયેલો હતો. એ છેલ્લા ચાર દિવસથી ભુવન અને બનેવીએ જાણ્યું. કેકે માટે તો આ પેટી જાણે એની કિસ્મત ખોલવાનો ખજાનો હતો. દિવસમાં ત્રણ વાર - સવાર, બપોર ‘ને સાંજ એ આ પેટીની વાત લઈને બેસે. કંટાળીને આ વાત પર કાયમ માટે પડદો નાખવા એ ત્રણે કાલે રાત્રે ધાબે ભેગાં થયેલા. દોઢ કલાક મગજમારી ચાલેલી. બંને પોતાની વાત પર ઝોલા રહ્યા. આખરે ભુવને મધ્યાન્તર જાહેર કરતા કીધેલું કે બાકીની વાત કાલે રાત્રે. પણ, રાતની રાહ આ ચેન્તિકનો વેપારી ‘ને ભવિષ્યના ખજાનાનો માલિક જુએ?

‘મું તો ધંધાની વાત કરું સું. તનિ ફાવી ઈ ભાવે વેકશું, પસી શું વોંધો?’

‘લે તું તો માર પર જોણે ઉપકાર કરસ. પેટી મારી સે ઈ તો ભોન સેને?’

‘ભૂંડા, યેક નઈ હાડી હત્તરવાર આ પેટી તારી. ’ને ભાય તનિ મું હોદો નક્કી થાય ઈ ટાણે હાજર રાખે, કૌ તો સું.’

‘અરી મેં તન કીધુંન કે કોય ગમ્મી ઈટલા રૂપિયા આવે, માર નથ વેકવી એટલે નથ વેકવી.’

‘હારું, નો વેકતો, પણ યેની બજારમાં હું કિંમત મલેસે ઈ તો જોણ. તન ગરવ થાય કી મન મારા વડવાઓઈ ચેટલો મોંગો વારહો આઈલો સી.’

‘ઓહોહો કેકેભાય, તમાર આ ડા’પણ મોટે તમાર ગણો આભાર. તમાર કિરપા!’ બનેવીએ કેકેની મશ્કરી કરતા બે હાથ જોડીને કીધું.

‘ઠેકડી નો ઉડાડ. હારો નથ લાગતો. લખમી ચોન્લો કરવા આવેસ ’ને તું તરગાળઈ ઠોકસ?’

‘ઠોચ્યા, તારી જાતનો ભંગારિયો મારું, જાતને વચમાં નો આણીશ, નઈ તો જોવા જેવી થાશી.’ બનેવીએ સ્ટવ ચાલુ કરીને ઉપર તપેલી ચઢાવતા હાંક મારી.

‘ઊંહ. ભાયબંદ સે કી કોણ સી? આવોયા મની ભંગારિયો ક્યે સી ’ને ભુવન તું ચૂપ રઈશ?’

કેકે અંદરથી શાંત જ હતો, પણ મોઢા પર બનાવટી અકળામણ લાવીને કણસ્યો. ભુવન મનોમન ખુશ થતો હતો કે કેકેમાં વેપારીના લક્ષણ આવતા જાય છે. એને થયું આ બરાબર મોકો છે, વાતનો દોર હાથમાં લેવાનો. વાત બદલવાનો.

‘બનેવી, પ્રાર્થમસને જરા પંપ મારો ’ને તમારે આદુ લેવા નથ જાવાનું કે?’

બનેવી કડછાથી ચા હલાવવા જતો હતો, પણ ‘તમે’કારો કાને પડતા અને એય ભુવનનો, એ રોકાઈ ગયો. ક્યકચાઈને સાત આઠ પમ્પ ઠોકી દીધા અને આત્મવિશ્વાસ સાથે ભુવન તરફ જોયું. ભુવન સ્ટૂલ પરથી ઊભો થઈને બહાર આવ્યો. અર્જુન એનું ગાંડીવ કૃષ્ણને અર્પણ કરતો હોય એવા ભાવથી બનેવીએ ભુવનને કડછો આપ્યો. ભુવન અને બનેવીની પરસ્પરની સમજણ જોઈને કેકેનું હૃદય દ્રવી ઊઠ્યું. ખાસ કરીને જેને એ પોતાનો ગણે છે એ બનેવી આમ કોઈનો થઈ જાય એ એનાથી જોયું નહોતું જતું, પણ કેકેનું અંતર ઊછળી ઊછળીને કહેતું હતું કે એકવાર આ પેટીનો સોદો થઈ જાય એટલે આ બંનેને મારી ખરી કિંમત

સમજાશે. એ બેન્ય પરથી ઊભો થઈને એમને ગણકારતો ના હોય તેમ ગલ્લા તરફ સરક્યો. ગલ્લા પર ટકાર નજર મારી ’ને પાછળ જોયા વિના બોલ્યો.

‘સાપું નથ આયું કે?’

‘ન્યાં સ્ટૂલ પર પડ્યું હસે.’

કેકે અંદર જઈને સ્ટૂલ પરથી છાપું લઈને પાછો બેન્ય પર એના એ ખૂણે બેઠો. બનેવી ગલીને નાકે ભરાતા શાકબજાર તરફ થોડો આગળ વધ્યો છે એવી ખાતરી થતાં ભુવને ધીરે ધીરે કડછો હલાવતા વાત છેડી.

‘અલ્યા કેકે, હું શું કહું છું... આ જમીન-મકાનનો ધંધો અતારે પુરજોશમાં ચાલે છે ઈ વાત હાચી?’

છાપામાં ખાલી ખાલી મોં નાખીને બેઠેલા

કેકે, તારામાં લે-વેચની આવડત

છે, એ ક્યે દી’ કામ આવશે?

આપણી પાસે હોફિસ છે. તારા જેવો

હુંચાર માણહ છે. લે-વેચનું તો

આપણથી થાજ્જને!

કેકેએ છાપું બંને હાથથી સરખું કર્યું. બરાબર ગડી વાળીને બાજુમાં મૂક્યું. પોતાના ઉસ્તાદ જેવા બનેવીના ઉસ્તાદ જ્યારે પોતાને કશું પૂછે ત્યારે કેકે એની સંપૂર્ણ તાકાત લગાવીને વાત કરતો.

‘હાસ્તો. યેકદમ હાચી વાત. ઈ ધંધો તો અટાણે સ્ત્યેનલસ સ્તીલની થારીની જેમ ચકચકે સે.’

‘ઠીક. તે એ ધંધામાં આપણે ક્યમ નથ પડતા?’

‘ઊંહ... ભુવનભા તમેય હું કાટ ભ્રાવતા હસો? આપણી પાહે ચૈ તાકત સેતે આપણી ઈ ધંધોમોં કુદો?’

હિન્દી પિક્ચરનો હીરો મહત્વની વાત કરે ત્યારે એક ડાયલોગ મારીને બે એક

સેકંડ ચૂપ રહે પછી જ બીજો ડાયલોગ મારે એ સ્ટાઈલ ભુવનના મગજમાં બચ્ચનના જમાનાથી ગોઠવાઈ ગયેલી અને એ માટે પહેલો ડાયલોગ કડક રીતે મારવો પડે એ એ જાણતો હતો એટલે એ કડક રીતે બોલ્યો.

‘ભુવન એમનેમ ના બોલે.’

બે એક સેકંડ પછી એણે ઠાવકાઈથી ઉમેર્યું.

“કેકે, તારામાં લે-વેચની આવડત છે, એ ક્યે દી’ કામ આવશે?” સ્ટવ પરથી તપેલી દુકાન તરફ કરીને કીધું, ‘આપણી પાસે હોફિસ છે. તારા જેવો હુંચાર માણહ છે. લે-વેચનું તો આપણથી થાજ્જને!’ ભુવને સમજીને ‘દલાલી’ શબ્દ ના વાપર્યો.

કેકે બે ઘડી ચક્કર ખાઈ ગયો. એનો જીવ એની જાણ બહાર પેલી બનેવીની પેટીમાંથી નીકળીને ક્યારે સાતમા આસમાનમાં પહોંચી ગયો એની એને ખબર જ ના રહી. ભુવન ઊભો હતો અને એ બેન્ય પર બેઠો હતો. તોય એને થયું કે એ ભુવન તરફ ડોકું નીચે કરીને જુએ છે. કેકે આવા વખાણ ’ને આવી દરખાસ્ત માટે લગીર તૈયાર નહોતો. ભુવન ઊકળતી ચા ઘડી હલાવતો હતો ’ને ઘડી તપેલી આગ પરથી બાજુમાં ખસેડતો હતો. કેકેના ધમધમાઈને ઊડતા મનને થયું, ભુવનને ખબર ના પડવી જોઈએ કે એ ડઘાઈ ગયો છે. પોતાનો અવાજ પણ ઠાવકાઈ ભર્યો નીકળે એટલે એણે એક ખોંખારો ખાધો.

‘વાત તો તમારી વસાર મોંગી લે યેવીસે.’

ભુવન કેકેને ખબર ના પડે એમ મરક્યો. એને થયું કે હવે મુદ્દાસર વાત કરવાનો સમય થઈ ગયો છે.

‘જો કેકે, આ મકાન લે-વેચના ધંધામાં એવું કંઈ નથી કે જે આપણે નો કરી હકીયે. આંચા કેટલીય વાર ઘરાકોને વાતું કરતા મેં સાંભળ્યા છે. લોકો દલાલની આગળ-પાછળ ફરતા હોય છે.’ દલાલ શબ્દથી કેકે ભડકે એ પહેલાં ફટાફટ ભુવને ઉમેર્યું.

‘લોકો આ કામ કરતા હોય એને પોપર્ટીનો બોકર ક્યે છે.’

‘ઈ હું વળી?’ કેકેથી પૂછાઈ ગયું.

‘કાંય ને. આ મકાન ’ને જમીન હોય, એને અંગ્રેજીમોં પોપર્ટી ક્યે ’ને એની લેવેચ કરે એને બોકર.’

કેકે ચૂપ રહ્યો. ભુવને ચાલુ રાખ્યું.

‘લોકોને વેચ્યું હોય છે ’ને ખરીદવું હોય છે, પણ એ બે જણ મળે કેમના?’

‘હા ઈ તો અમાર યેન્તિકની લેણ જેવું જ.’

ભુવનને થયું આ પાછું યેન્તિકનું ચક્કર ચાલુ થાય એ પહેલાં વાત આગળ દોડાવવા દે.

‘જો આપણી મઢી પર કેટલાય એવા પોપર્ટી લેવા-વેચવાવાળા આવે છે. તારી પાહે મોબાયલય સે. આપણી રીચાર્જ કરાવી દેશું. ‘ને આંચા એક કાગળ ચીટકાડી દેશું કે જેને પોપર્ટી લે-વેચમાં રસ હોય એ કેકેનો કોન્ટેક કરે. હાચું કૌ... બૌ પૈસા છે એમાં.’

‘ઈ ખરું હોં...’ કેકે પોતાના જૂનાં કપડાં તરફ જોતાં-જોતાં બોલ્યો. ભુવન ત્રાંસી આંખે એને જોતો હતો.

‘જો પણ કેકે, એક વાત છે... એ લેનમાં તારે પછી થોડું પોપર ત્યાર થવું પડે. આપણી નવા બુશકોટ-પાટલૂન લાવ્યા પડે. પોપર ત્યાર થાવ તો જ પોપર્ટીના ધંધામાં હાલો.’

કેકેની છાતી ઊંચીનીચી થવા લાગી. ભુવન દરેક વાતે ‘આપણે-આપણે’ કરતો હતો એટલે નવા બુશકોટ-પાટલૂનના પૈસા ભુવન જ આપશે એવું એણે સમજી લીધું હતું. એને થયું કે હું સફેદ પેન્ટ ‘ને સફેદ શર્ટ જ સિવડાવીશ. ગોગલ્સ મારી જાતે લઈ લઈશ. ચપ્પલ પણ નવા લેવા પડશે. કેકે નવા કપડા, ગોગલ્સ ‘ને જૂતાં પહેરીને તૈયાર થઈ ગયો. મોબાઈલ લઈને રીચાર્જ કરવાની દુકાને પહોંચ્યો. ગજવામાંથી લાલ રંગનું પાકીટ કાઢ્યું. ઘણી બધી નોટો વચ્ચેથી એણે સો રૂપિયાની કડકડતી નોટ ખેંચી ‘ને દુકાનના કાઉન્ટર પર પછાડી અને હજુ ‘પૂરાં હોનું રીચાર્જ.’ બોલવા જતો હતો ત્યાં કશે દૂરથી ખાટ... ખાટ.. ખાટ અવાજ ચાલુ થયો. કેકે ભડક્યો. એને બનેવી આદુ ખાંડતો દેખાયો.

‘આમાં આટલું હું વિચારવાનું?’ ભુવન ક્યારે બાજુમાં આવીને બેસી ગયેલો એ પણ કેકેને નહોતી ખબર.

‘હા, પણ...’ કેકે પોતાની મસ્તીની રંગભૂમિને ભોંયમાંથી ચીરીને પ્રગટેલા બનેવીને શુષ્ક નજરે જોતો રહ્યો. અગાઉ આવાં કેટલાંય સ્વપ્નમાંથી નીચે પટકાવાનો કેકેને લાંબો અનુભવ હતો, પણ આ પહેલી ઘટના હતી જેમાં એને કાયમી હાથ પકડીને બેઠો કરનારો બનેવી એનાથી દૂર પૂંઠ ફેરવીને ઊભો હતો. કેકેને આ નવી વાસ્તવિકતા આકરી લાગી. એને ખ્યાલ જ ના રહ્યો કે

ભુવન એને જોઈ રહ્યો છે અને એ નબળો છે એવું ભુવન જાણી રહ્યો છે. કેકેની આંખ ભીની થવા જતી હતી. ત્યાં તો બનેવી એની તરફ ફર્યો અને હાથમાં ચા ભરેલો કપ લઈને એની સામે આવીને ઊભો.

‘લે, ધરાઈદે એટલે શોંતિથી સા તો પીયે.’

બનેવીના હળવા ટોણામાં છૂપો પ્રેમ કેકેના ખુલ્લા અંતરને ચપટીમાં ભરી દે છે. કેકે કપ લઈને લીમડા પાસે જાય છે. બે હાથથી પીવડાવતો હોય એમ મૂળ પાસે રેડીને પાછો આવી કપ બનેવીના હાથમાં મૂકે છે.

‘બનેવી, આજે મારી અર્ધા નહીં, પૂરી રકેબી ભરજો.’

ભુવનને હાશ થઈ કે ચાલો કેકે પોપર્ટીનો

કેકેએ હજુ દોસ્તાનો જોડે કબૂલ્યું નહોતું કે એ રજકીને ખરેખર ચાહે છે. એની જોડે ઘર માંડવા માગે છે, પણ એમ ઘર નથી મંડાતું એ હકીકત એ સમજતો હતો

દલાલ થાય કે ના થાય શાંત તો થયો.

‘કેકે, આજે હારું આદુ મૈળું સે, રેસા વનાનું. ‘ને એય ઓલી તારી બેનપણી રજકી પાહેથી!’

‘લે ભારે કરી તમે તો બનેવી!’ ભુવને હળવા થતા વાતાવરણને ટેકો આપ્યો.

એટલામાં એક સ્કૂટર આવીને ઊભું રહ્યું. ભુવન ઘરાકને ઓળખીને નિયમ મુજબની ગંભીર મુદ્રા ધારણ કરી કાઉન્ટર પર પહોંચ્યો. ઘરાકે પૈસા આપ્યા. ભુવને મસાલો બનાવ્યો ‘ને મસળતા મસળતા વાત છેડી.

‘આજે પાછી સવારથી ગરમી છે.’ પરસેવો લૂછતાં ઘરાકે કીધું, ‘ગરમી નહીં, બાફ છે બાફ.’

‘જોકે સારું છે પવન આવતો રહે છે.

પણ, આ પવનમાં પડશે નહીં, ખેંચાઈ જશે.’

‘તું ભૂલ કરે છે ભુવન, આ પવન જ વરસાદ લાવશે, જોજે!’

‘લે, આવે તો હારું જ છે ને.’

ઘરાક મસાલો ગટકીને પ્લાસ્ટિકયુ નીચે નાખીને રવાના થાય છે. મૂડમાં આવી ગયેલો કેકે ઊભો થઈને પ્લાસ્ટિકયુ ઊંચકીને ભુવનના ગલ્લા બાજુ મૂકેલી કચરા-ટોપલીમાં નાખે છે.

‘યેકતો હવાર હવારમાં મહાલા ભચેશે ની પાસો કસરોય કર્તા જાયસી. ખરા માણહો હોય સે.’

‘કેકે, આ લોકા મહાલા ભચેશે ત્યારે ભુવન અદાનો ધંધો હાલે સે!’ બનેવીએ ચા આપતાં કીધું.

‘પણ, આ લોકા જોડે આટલા રુપ્યા આવેસ ચ્યોંથી?’

‘કેમ ભાઈ આમ બોલે છે? કામ કરે છે ‘ને પૈસો કમાય છે.’ ભુવન પાછો બેન્ચ પાસે આવી ગયો.

‘તે મું નથ કરતો?’ કેકેના ખાલી ખિસ્સામાંથી ચિત્કાર ઊઠ્યો.

‘ચા સારી બની છે. રજકીના આદુને ઘણી ખમ્મા હોં!’ ભુવન પામી ગયેલો કે માંડ બે છોડા ભેગા કરી શકતા કેકેને નાની-નાની વાતમાં એની ગરીબાઈ યાદ આવી જાય છે.

‘રજકીની વાત નો થાય, હું ક્યેસે કેકે?’ બનેવી ચૂસકી મારતા કેકે સામું હસ્યો.

કેકેએ પણ અંદર ગલગલી અનુભવી. પણ, એણે હજુ દોસ્તાનો જોડે કબૂલ્યું નહોતું કે એ રજકીને ખરેખર ચાહે છે. એની જોડે ઘર માંડવા માગે છે, પણ એમ ઘર નથી મંડાતું એ હકીકત એ સમજતો હતો. પોતાનું તો એ માંડ પૂરું કરે છે ત્યાં ઘરવાળી ‘ને છોકરાં?

‘યે ભાય... બસ કરો. બસાડી રજકીને મારા હાટુ થૈન નો વગોવો.’

‘અરે, આપણે અંદરોઅંદર વાત કરીએ એમાં શું ખોટું છે કેકે, તું રજકીથી દૂર ક્યેમ ભાગે છે?’ ભુવને વડીલિયત બતાવતા કીધું.

‘તમે બેઉં સૈયાંસોરાં વાળા સો. તમને ભોણ નથ કે ઘર યેમ નો હેડે. મારી પાહે શુંસે વન્ચાક, તે મું ઈને પૈણું?’ રકાબીનો જોરથી કચરા ટોપલીમાં ઘા કરીને કેકે પાટલૂનના બેઉ ખાલી ખિસ્સા ખેંચીને બહાર કાઢતો ઊભો થઈ જાય છે. પોતાનો ભેરુ આમ અણધાર્યો ચિડાઈ જશે એવું બનેવી કે ભુવને કલ્પ્યું નહોતું. કેકે ગુસ્સાથી લગભગ

ધ્રુજતો હતો. એની પહોળી થઈ ગયેલી આંખો વરસું વરસું થતી હતી. કેકે ફસડાઈ પડે એ પહેલાં ભુવને વ્હાલથી એના ખભા પકડ્યા અને કીધું.

‘કેકે આમ ના બોલ. મેં રબાની કરીને બેસ.’

નાની-નાની વાતમાં પોતાને પૂછનાર કેકે પોતાની ભીતર આટલું મોટું દુઃખ છૂપાવીને બેઠો છે એ જાણીને ઢીલો થઈ ગયેલો બનેવી ભુવનનો ગળગળો થયેલો જોઈને વધારે ઢીલો થઈ ગયો. એ કેકેનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈને એને અડીને બેસી ગયો.

‘અલ્યા ભાય, આ કીટલી માર એકલાની સે? તેં મન મદદ નો કરી હોત તો મું કીટલી કરી હકત? તું ભૂલી જયો ચેટલી વાર તન સા ચખાડી તાર મને હરખી સા બનાવતા આવડી’તી.’

‘કેકે, હમણા તો આપણે વાત થતી’તી કે તારે પોપર્ટીનું ચાલુ કરવાનું છે. કાલ ઊઠીને તારા બેચાર સોદા થઈ જશે તો રજકી સામેથી તને શોધતી આવશે. તારે બોકર સાયેબ તમે એને... કે અમને ભૂલી ના જતાં. કપૂરી પાન ખાવા મઢી પર આવજો પાછા!’

‘મન પોન-બોન નો ભાવે... મું ગમેઈ થૈ જાવું મોઢું ગંદુ કરે યેવું તો નૈ જ ખઉ’ રડતા રડતા કેકે બોલ્યો. બનેવી ‘ને ભુવન બંને હસી પડ્યા. કેકે પણ આખરે હસી પડ્યો.

‘બનેવી તમેય શું તમારા ભાયને પકડીને બેસી રહ્યા છો, લાવો ઝટ ચા ભરો.’

ભુવનના સૂચનને વધાવતો બનેવી તત્કાલ નવી રકાબીઓમાં ચા ભરવા લાગ્યો. ભુવન કેકેના ખભે હાથ વીંટાળીને બેઠો.

‘જો કેકે, લગન તો સમયસર કરવા જ પડે. અમે બેઉ કેટલાય દી’થી તને આ વાત કરવાના હતા, પણ અમને એમ કે તારું ‘ને રજકીનું ચક્કર ચાલે છે તે તું અમને કહેતો કેમ નથી.’

‘કાંય સક્કર નથ. મારા ચ્યાં યેવા ભાગ.’ કેકે શાંત પડ્યો હતો, પણ એનું દુઃખ એની નજર સામેથી ખસતું નહોતું.

‘થશે હંધુંય થશે. જોજે અમી તાર ઘરે રજકીના હાથના રોટલા ખાવાંય આઈશું.’

ચા લઈને આવેલા બનેવીના શબ્દોથી કેકેને થોડું સારું લાગ્યું. ભુવન ગમે તેટલી યુક્તિથી સારી સારી વાતો કરે, પણ બનેવીના વિચાર્યા વગર બોલેલા શબ્દો કેકેને

તરત અસર કરી જાય.

‘તાર મોઢામાં ઘીશક્કર. રોટલા નૈ, યેબુ થાહે તો મું તમ્ની લાપહી ખવડાવે.’

ત્રણેય મિત્રો મોજથી ચા પીતા હોય છે ત્યાં મોર્નિંગ-વોક કરીને બે જણા કીટલી પર આવે છે.

‘બે આખી, કમ શક્કર.’

ભુવન ‘ને કેકે બેન્ય પરથી ઊભા થઈ જાય છે. મઢીનો માલિક ભુવન યજમાનની જવાબદારી નિભાવતા કહે છે,

‘શેઠ બેસો. હમણા સ્પેશિયલ બનાવી દે.’

‘ના ના, ઊભા છે. તમ્તારે બેસો. અમે તો ઊભા રહીએ એમાં જે થોડી કસરત થાય એ.’

કીલ ઊઠીને તારા બેચાર સોદા

થઈ જશે તો રજકી સામેથી તને શોધતી આવશે. તારે બોકર સાયેબ તમે એને કે અમને ભૂલી ના જતાં. કપૂરી પાન ખાવા મઢી પર આવજો

શેઠની વાતનું માન રાખવા બેઉ પાછા બેસી જાય છે. ભુવન છાપું ખોલીને બેસે છે. કેકે કોઈ જાતના મતલબ વગર એનો પંદર રૂપિયાના બેલેન્સવાળો મોબાઈલ કાઢીને બેસે છે.

બનેવી તપેલીમાં જે ગરમાગરમ તૈયાર ચા હતી એ જગમાં કાઢતો હતો ત્યાં બીજા શેઠ બોલ્યા...

‘અરે ભાઈ. જે તૈયાર હોય એ જ આપી દે. ખાંડવાળી ચાલશે. અલા, આટલું ચાલીને તો આયા ‘ને કાલે પણ ચાલવાનું તો છે જ. આપણે ક્યાં વળી રોજ ચા પીયે છે? બહુ વિચારવાનું નહીં.’

‘સારું તારે આવ્યા દે. જો હોગા વો દેખા જાયેગા... છે કાંઈ ખાસ?’ પહેલા શેઠ

ભુવનને ઉદ્દેશીને પૂછે છે.

‘શું હોય શેઠ? એનું એ. કૌભાંડ, રોકાણ ‘ને ભાવ વધારો. લો વાંચવું હોય તો.’ ચકોર ભુવન જવાબ વાળે છે.

‘ના ભૈ ના, અમે તો આ ચા પીને ચાલ્યા. લે ભાઈ આ...’

બનેવી પચાસની નોટ લઈને પેટી ખોલે છે ‘ને દસની ત્રણ નોટો ગણીને કાઢતો હોય છે ત્યાં...

‘ભૈ તારી આ પેટી ગજજબ છે.’

‘હા હોં, સાલુ આવી પેટી તો કોઈ હેન્ડિક્રાફ્ટના શોન્ડમમાંય હજુ જોવા નથી મળી.’

‘જી, શેઠ.’ બનેવીએ એટલું બોલીને પૈસા પાછા આપ્યા. બંને ઘરાક એકબીજામાં મસ્ત થઈને ચા પીવા લાગ્યા, પણ બનેવી ત્યાંનો ત્યાં પાછું વળ્યા વગર ઊભો રહી ગયો.

બનેવીના દિલમાં ભીતિ હતી કે હમણા આ પેટીની વાત સાંભળીને કેકે પાછું પેટી-પુરાણ ચાલુ કરશે. એક તરફ મારો જિગરી દોસ્ત છે એની ના નહીં, પણ બીજી તરફ આ પેટી મારા કુટુંબનું પ્રતીક છે. હું આ અણમોલ પેટી જો વેચી મારીશ તો મારા છોકરાને વારસામાં શું આપીશ?

ઘરાક ચા પીને નીકળી ગયા. બનેવીએ કપ ધોવામાં મૂક્યા. કીટલી પર ઊભા રહેવાનું કોઈ કારણ નહોતું તોય બનેવીના પગ ત્યાંના ત્યાં જ જડાયેલા રહ્યા.

‘બનેવી, ચ્યમ રોકઈ જયા? આંચ આવો.’ એટલામાં કેકેનો આત્મવિશ્વાસ ભરેલો અવાજ ગુંજ્યો. ગૂંચવાયેલો બનેવી ભાવહીન ચહેરે ભુવન ‘ને કેકે તરફ ફર્યો. કેકેએ બનેવીનો ડાબો હાથ પકડીને એને ખેંચ્યો ‘ને પોતાની ડાબે બેસાડ્યો. પોતાના ડાબા હાથથી ભુવનનો ડાબો હાથ પકડ્યો.

‘જો ભાય, તમિ બેઉ માર બે પડખોં સો, પસ માર બીજી હું ફકર? તું બનેવી તાર પેટીની ચંતા નો કર. ઈ તારી જ સે ‘ને તારી જ રે’શે. ‘ને ભુવાનભા, મું ચોં ભંગારિયો. મારી જોડ સાઈકલનાય વેંતા નથ તૈ મું ઓલું બોકર-ફોકર હું થાવાનો?! તમાર જેવા ભાયબંધુ સે તે આ ભંગારિયાનો દી’ આજ નૈ તો કાલ્તો ફર્સેન?! પટારો નો ખૂલેત કંઈ નઈ, પણ મ્યેનતથી ભાઈગની પેટી તો ખૂલ્શે કે નૈ? ચંતા નો કરો... ‘ને હાલો મન ધંધે જાવા દો. માર લારી ચ્યારની માર વાટ જુયેસ.’ ■

हव किरदार में जानदार

42 सालो से उत्कृष्ट

RANI®

Premium Edible Oils

सिंगतेल • कपासिया • सनइलावर • सोयाबीन • कोर्न

आपनी नज्दना टरेक अन्नगएय स्टोर्समां उपलब्ध.

www.ranioil.com | [/ranioils](https://www.facebook.com/ranioils)

हंपनी रीटेल आउटलेट • राजकोट सीटी :- गोकुल धाम : 0281-2333499, 2360201 जवाहर रोड : 0281-2222700/800
रेया रोड : 97125 72000/73000 • शापर : 97273 83000/84000/85000 • अमदावाड : 72111 51781/82

Pioneer in
spices since 60 years

Desh ka Swad

Chai Masala

Available in 50g, 100g & 1kg (Jar)

 JHAVERI SPICES PVT. LTD.

Email: info@mastspices.com | Call 1 800-313-3424 | www.mastspices.com

Now Available on **amazon** & **Flipkart**

R.No. MNW/280/2021-23 VALID UP TO 31-12-2023 RIN NO. 4384086 LICENCE TO Tech/RO/AHD/L PWP/Misc./2021-23 POST AT PSO, AHD-380 002 ON SATURDAY 14-08-2021. PUBLISHED EVERY SATURDAY FROM:- SAMBHAV MEDIA LTD. OPP CHIEF JUSTICE BUNGLOW AHD-380015